

Η εργασία ως δικαίωμα και οι κοινωνικές της επιπτώσεις

Βασίλειος Κ. Βουϊδάσκης*

Περίληψη

Η έννοια της εργασίας ως σημαντικό κοινωνικό μέγεθος, στις σύγχρονες κοινωνίες πήρε διάφορες σημασίες ανάλογα με τη χωροχρονική της αξιολόγηση. Η εργασία αποτελεί σήμερα ένα από τα σημαντικότερα κοινωνικο-οικονομικά δικαιώματα και η θεσμοθετική του κατοχύρωση στοίχισε μεγάλους και αιματηρούς αγώνες της εργατικής τάξης. Είναι επίσης αξιοσημείωτο το γεγονός ότι αυτό το τόσο θεμελιώδες κοινωνικο-οικονομικό δικαίωμα, είναι δυνατόν, στη δυσλειτουργική του μορφή, να προκαλέσει πράξεις κοινωνικής βίας και επιθετικότητας μέσα και έξω από τον εργασιακό χώρο.

1. Εννοιολογική προσέγγιση

Μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών δικαιωμάτων στη σύγχρονη κοινωνία, το «δικαίωμα για εργασία» θεωρείται πρωταρχικό και θεμελιώδες. Αποτελεί όμως ταυτόχρονα, εξαιτίας της κατάστασης που επικρατεί στην αγορά εργασίας, ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα που απασχολούν σήμερα την πολιτική και την οικονομία.

Κάθε προσπάθεια επιστημονικής προσέγγισης του όρου «δικαίωμα εργασίας», προϋποθέτει την αποσαφήνιση της ίδιας της έννοιας και της σημασίας του όρου της εργασίας, ενώ παράλληλα

* Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

θα πρέπει να διερευνηθεί σε ποιο βαθμό και μέτρο έχει αυτή αναγνωριστεί και θεσμικά κατοχυρωθεί ως κοινωνικό δικαίωμα.

Κατά την κοινωνικο-ιστορική του πορεία, ο όρος «εργασία» συνδέθηκε πολλές φορές με διάφορες έννοιες και σημασίες, οι οποίες άλλοτε προσέγγιζαν λιγότερο ή περισσότερο η μια την άλλη, ενώ άλλες φορές διαφοροποιούνταν εντελώς μεταξύ τους, ανάλογα με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της κάθε εποχής και τα πολιτικο-ιδεολογικά ρεύματα που κυριαρχούσαν τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή.

Γενικά, η εργασία μπορεί να γίνει κατανοητή ως το σύνολο των δυνατοτήτων απασχόλησης, οι οποίες βρίσκονται στη διάθεση της εθνικής οικονομίας μιας χώρας. Σε αυτή την περίπτωση ο όρος περιλαμβάνει κάθε μορφή ανθρώπινης δραστηριότητας και απασχόλησης σε όλα τα επίπεδα ικανοτήτων και αμοιβών και συμπεριλαμβάνει εργαζόμενους και εργοδότες¹. Εργασία δεν μπορεί να θεωρηθεί μόνο μια δραστηριότητα, η οποία περιορίζεται στα στενά πλαίσια άσκησης κάποιου επαγγέλματος, αλλά περιλαμβάνει κάθε μορφή κοινωνικής δράσης, άσχετα αν αυτή πραγματοποιείται εντός ή εκτός του εργασιακού χώρου².

Ως εργασία εκλαμβάνεται και η παραγωγική διαδικασία σε εκείνες τις περιπτώσεις, στις οποίες η απασχόληση είναι άμισθη. Είναι η αντίθετη μορφή της μισθωτής εργασίας, όπου ο εργαζόμενος αμοιβεται για μια συγκεκριμένη απασχόλησή του. Εδώ πρόκειται ακριβώς για την οικιακή εργασία, τη δωρεάν παροχή εργασίας για φιλανθρωπικούς σκοπούς και τη δημιουργική απασχόληση κατά τον ελεύθερο χρόνο.

Στην πιο πρακτική και ουσιαστική της έννοια και μορφή, η εργασία μπορεί να θεωρηθεί σαν μια δραστηριότητα με σκοπό την απόκτηση εισοδήματος και μια διαδικασία για την εξεύρεση των αναγκαίων βιοσυντηρητικών αγαθών, πρόκειται δηλαδή για τη βιοποριστική απασχόληση. Για να υπάρξει εργασία σε αυτή την περίπτωση απαιτείται συχνά η λήψη μέτρων, τα οποία δημιουργούν τις προϋποθέσεις για βιοποριστική απασχόληση, όπως π.χ. η κατάλληλη εκπαίδευση, η οποία προετοιμάζει και ανοίγει το δρόμο για εργασία. Εργασία όμως, και μάλιστα απόλυτα θεμιτή και νόμιμη, θεωρείται και η απασχόληση, κατά την οποία αντί της καταβολής μισθού, παρέχονται στον εργαζόμενο αντισταθμιστικά οφέλη, όπως κοινωνική ασφάλεια, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, συνταξιοδότηση κλπ.

Προσεγγίζοντας την έννοια της εργασίας από μια άλλη οπτική γωνία, αυτή μπορεί να θεωρηθεί σαν μια αποστολή, ή πολύ πε-

ρισσότερο, σαν μια ανάγκη. Στην περίπτωση αυτή η εργασία έχει σαν σκοπό να κρατά τον άνθρωπο στη διαδικασία της δημιουργικής ελευθερίας, ενώ ταυτόχρονα του παρέχει τη δυνατότητα να εξελίσσεται διαρκώς και να δημιουργεί τον ανθρώπινο πολιτισμό. Σαν ένα βασικό κοινωνικό μέγεθος της ανθρώπινης ύπαρξης, η έννοια της εργασίας παίρνει κατά καιρούς αντίστοιχα τη σημασία της δωρεάς ή της αποστολής, του προνομίου ή της υποχρέωσης, της ευχαρίστησης ή του βάρους για τους ανθρώπους.

Με την εργασία μπορεί ο άνθρωπος να βρει την προσωπική του καταξίωση και αυτοπραγμάτωση. Αυτό όμως είναι δυνατόν να συμβεί μόνο μέσα στην κοινωνία και σε συνεργασία με τους άλλους ανθρώπους. Μέσω της εργασίας δηλαδή, υπάρχει άμεση αλληλεξάρτηση μεταξύ των εργαζομένων και ο καθένας είναι υπόλογος προς το κοινωνικό σύνολο για την αποδοτικότητα της εργασιακής του απασχόλησης. Με την έννοια αυτή, η εργασία εμπειριέχει ένα καθοριστικό και προσδιοριστικό στοιχείο της ανθρώπινης συνύπαρξης, αφού ο μόχθος του καθένα τίθεται στην υπηρεσία του κοινωνικού συνόλου. Η εργασία δεν είναι στην πραγματικότητα ένα βάρος, το οποίο ανατέθηκε στον άνθρωπο και επομένως δεν εκφράζεται με τη βιβλική ιστορία της δημιουργίας, κατά την οποία αυτή δόθηκε ως τιμωρία για το αμάρτημα των πρωτοπλάστων³.

Άξιο αναφοράς είναι σε αυτό το σημείο το γεγονός ότι και στις βιομηχανικά αναπτυγμένες κοινωνίες, κοντά στη δημιουργική και με νόημα εργασία, υπάρχει και εκείνη χωρίς σημασία και νόημα. Δεν είναι επίσης αυτονόητο ότι ο άνθρωπος χρησιμοποιεί πάντοτε και σε κάθε δραστηριότητά του όλες τις ικανότητες και τις δυνάμεις που διαθέτει, ούτε ότι μέσω της εργασίας του επιτυγχάνεται πάντα η αυτοπραγμάτωσή του, δηλαδή δεν ολοκληρώνεται κάθε φορά σαν προσωπικότητα και δε δημιουργεί πάντα μέσω αυτής καλές κοινωνικές σχέσεις⁴. Γι' αυτό το λόγο εργασία, με τη στενότερη έννοια του όρου, δεν είναι απλά η συμμετοχή σε μια δημιουργική δραστηριότητα. Γίνεται κατανοητή μόνο σαν ανθρώπινη δραστηριότητα για την εξοικονόμηση του «επιούσιου», πάντα όμως κάτω από λογικά αποδεκτές κοινωνικές συνθήκες. Κατανοείται σαν μια συνεχής ανθρώπινη προσπάθεια για την επιβίωση καθένα ξεχωριστά και όλων μαζί, με ατομική και συλλογική ευθύνη και υπευθυνότητα.

Σύμφωνα με το Fr. Hegel, η εργασία είναι το μέσο για την ικανοποίηση των επιμέρους αναγκών και την εξασφάλιση των αντίστοιχων επιμέρους τρόπων για την προετοιμασία και την απόκτη-

ση των αγαθών. Μόνο με την εργασία και τις ποικιλόμορφες διαδικασίες της γίνεται επεξεργασία και αξιοποιείται εκείνο το υλικό, το οποίο προέρχεται από τη φύση για όλους αυτούς τους σκοπούς⁵. Η εργασία είναι ο έμψυχος συντελεστής της παραγωγής, ο οποίος κινητοποιεί τους άψυχους, το έδαφος και το κεφάλαιο. Η εργασία μαζί με το έδαφος αποτελούν τους φυσικούς συντελεστές της παραγωγής⁶.

Η εργασία είναι, κατά τον Κ. Marx, μια διαδικασία ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, μια διαδικασία κατά την οποία ο άνθρωπος με την ίδια του την πράξη, ρυθμίζει και ελέγχει την ανταλλαγή της ύλης με τη φύση. Παρεμβαίνει απέναντι στην ίδια τη φυσική ύλη σαν μια φυσική δύναμη. Θέτει σε κίνηση τις ζωτικές φυσικές δυνάμεις του, χέρια, πόδια, κεφάλι, για να οικειοποιηθεί τη φυσική ύλη, αφού της προσδώσει μια μορφή χρήσιμη για τη δική του ζωή. Επειδή όμως με αυτή του την κινητοποίηση επιδρά πάνω στη φύση, έξω από τον εαυτό του και την αλλάζει, αλλάζει ταυτόχρονα και την ίδια του τη φύση⁷.

Η προσέγγιση του δικαιώματος της εργασίας από την οπτική γωνία του δικαίου, θα πρέπει να βασίζεται στην έννοια της εργασίας σαν βιοποριστική δραστηριότητα. Η δίκαιη απαίτηση για απασχόληση με νόημα, δεν μπορεί να έχει την προέλευσή της απλά στο δικαίωμα για εργασία, όμως αποτελεί ένα σοβαρό κριτήριο για τη διαμόρφωση της εργατικής ζωής, εάν μάλιστα λάβει κανείς υπόψη του τις δυσάρεστες συνέπειες εξαιτίας της ανεργίας.

Κατά την κοινωνικό-ηθική και δικαιοτική διαπραγμάτευση του ρόλου της εργασίας στην κοινωνία ως κοινωνικό δικαίωμα, πρέπει να έχει κανείς υπόψη του δύο βασικές απόψεις:

α) Σε μια εποχή, στην οποία η πλήρης απασχόληση δεν είναι σε καμιά περίπτωση κάτι το αυτονόητο, τίθεται αμέσως το ερώτημα για το δικαίωμα της εισόδου στην εργασιακή διαδικασία και αντίστοιχα για το δικαίωμα της παραμονής σε αυτή. Στην πρώτη περίπτωση χαρακτηρίζεται ως «δικαίωμα για εργασία» και στη δεύτερη ως «δικαίωμα στην εργασία». Η σημαντικότητα αυτού του διπλού δικαιώματος για εργασία και στην εργασία, θα φανεί καθαρά κάποια στιγμή στο μέλλον, όταν η εργασία θα είναι «το σπανιότερο αγαθό» και σαν συνέπεια αυτού θα παρουσιάζεται ο καταμερισμός της σαν το σοβαρότερο πρόβλημα της κοινωνίας μας.

β) Κατά τη διαμόρφωση των εργασιακών συνθηκών, θα πρέπει να γίνονται σεβαστές τόσο οι βασικές αρχές των ανθρωπίνων δι-

καιωμάτων, όσο και η αξία του ανθρώπου, πάνω στην οποία αυτά στηρίζονται. Αυτή η άποψη μπορεί να χαρακτηριστεί ως «δικαίωμα από την εργασία» ή «δικαίωμα της εργασίας».

Από τη μεριά της κοινωνικής ηθικής, προβάλλει εδώ ως βασικό, το ερώτημα για το νόημα που αποδίδεται στην εργασία. Ήδη κατά τη θρησκευτική Μεταρρύθμιση αναπτύχθηκε η μέχρι σήμερα γνωστή εργατική ηθική, κατά την οποία δίδεται απάντηση στο ερώτημα, αν η εργασία είναι δικαίωμα, καθήκον ή υποχρέωση. Σύμφωνα με αυτή τη μεταρρυθμιστική προτεσταντική ηθική, η εργασία γίνεται ο σκοπός της ζωής και στηρίζεται σε μια αρχικά θρησκευτικά θεμελιωμένη υποχρέωση του ατόμου έναντι της εργασίας. Η εκπλήρωση της υποχρέωσης αυτής κυριαρχεί πάνω από την ανθρώπινη ύπαρξη. Η εργασία και το κέρδος γίνονται αυτοσκοπός της ζωής. Ο άνθρωπος θα πρέπει να εργάζεται και να ζει σύμφωνα με τις εντολές του Θεού και να συμβάλλει με αυτό τον τρόπο στην αύξηση του μεγαλείου και της δόξας του⁸. Η απώλεια χρόνου είναι γι' αυτό το λόγο, η μεγαλύτερη αμαρτία.

Αυτή η ενδιαφέρουσα εργασιακή αντίληψη του Προτεσταντισμού, που απλώνεται σε όλους τους τομείς της ζωής και συμπεριλαμβάνει όλες τις κοσμοθεωριακές τοποθετήσεις και τη σκοπιμότητα των πράξεων των ανθρώπων, οδήγησε το M. Weber στην κλασική θεωρία του, η οποία έγινε γνωστή ως «προτεσταντική θέση». Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, μια από τις ρίζες του σύγχρονου καπιταλισμού θα πρέπει να αναζητηθεί στον Προτεσταντισμό. Όσο περισσότερο έχει επηρεασθεί μια χώρα από τον Προτεσταντισμό, τον Καλβινισμό και τον Πουριτανισμό, τόσο εντονότερα το οικονομικό της σύστημα φέρει καπιταλιστικά χαρακτηριστικά και τόσο ριζοσπαστικότερη είναι η αντίθεση μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου. Παλαιότερες αναλύσεις από ερευνητές, κατέληξαν σε παρόμοια συμπεράσματα⁹.

Αυτό ακριβώς το «ενδιαφέρον για κέρδος», το οποίο έχει θρησκευτική προέλευση και οι κοινωνικές επιδράσεις του στον καπιταλισμό του 19ου αιώνα με την εκλογικευμένη εργασία, εμφανίστηκαν στην πορεία της ιστορίας ως τα σημαντικότερα σημεία απόκρουσης και επίθεσης της μαρξιστικής κοσμοθεωρίας.

Από την οπτική γωνία της μαρξιστικής και νεομαρξιστικής κοσμοθεωρίας, η έννοια του δικαιώματος της εργασίας προσλαμβάνει μια άλλη διάσταση σε σχέση με την αντίληψη της καπιταλιστικής ιδεολογίας του δυτικού κόσμου.

Ο Engels θεωρεί το δικαίωμα για εργασία ως ένα χρήσιμο σύνθημα για τον ταξικό αγώνα, όμως αυτό είναι άνευ σημασίας

σε μια καπιταλιστική κοινωνία, στην οποία η σχετική λειτουργία εξαρτάται από το δίκαιο των καπιταλιστών πάνω σε μια στρατιά ανέργων και σε μια βιομηχανική στρατιά εφέδρων εργατών¹⁰.

Σύμφωνα με τις θεωρίες του, το δικαίωμα για εργασία είναι (με την αστική σημασία) παράλογο, ένας αξιοθρήνητος ευσεβής πόθος, πίσω από τον οποίο βρίσκεται η εξουσία του κεφαλαίου, πίσω από την εξουσία του κεφαλαίου, η ιδιοποίηση και κατοχή των μέσων παραγωγής από τους εργοδότες, η αλλοτρίωση της εργατικής τάξης και επομένως η διατήρηση της μισθωτής εργασίας, της συσσώρευσης του κεφαλαίου και των υπάρχοντων εργασιακών σχέσεων¹¹.

Το γεγονός ότι στην καπιταλιστική κοινωνία δεν μπορεί να βρει πρακτική εφαρμογή το δικαίωμα για εργασία, είναι (κατά κάποιο τρόπο) φανερό από την πραγματικότητα των τελευταίων 150 χρόνων, καθώς επίσης και από τη θεωρία, την οποία ανέπτυξε ο Κ. Marx, βασιζόμενος στην πραγματικότητα. Η εργασία είναι ένα δικαίωμα πάνω στο οποίο θα μπορεί να στηρίζεται η εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο¹².

Στην πραγματικότητα, ο αγώνας της εργατικής τάξης για το δικαίωμα της εργασίας, είναι το ίδιο σημαντικό με τον αγώνα για την κατάργηση της εκμετάλλευσης, για την αλλαγή της εργασίας από μέσο υποδούλωσης σε ένα εργαλείο της ελευθερίας για τον καθένα. Το βασίλειο της ελευθερίας αρχίζει στην πραγματικότητα εκεί, όπου παύει η εργασία να καθορίζεται από την ανάγκη και τις εξωτερικές σκοπιμότητες. Βρίσκεται επομένως από τη φύση των πραγμάτων, στη μεριά της (κυρίως) υλικής παραγωγής¹³.

2. Η κοινωνικο-ιστορική εξέλιξη της εργασίας ως κοινωνικό δικαίωμα

Βασικό και πρωταρχικό σε σημασία, από όλα τα κοινωνικά δικαιώματα, είναι το δικαίωμα για εργασία. Και αυτό επειδή όταν γίνεται λόγος για τη βασική αξία της εργασίας, εννοεί κανείς με αυτό και τα συνδεδεμένα με αυτήν κοινωνικά δικαιώματα. Σε αυτά ανήκουν το δικαίωμα για καλές εργασιακές συνθήκες, για μια σίγουρη και υγιεινή εργασία, το δικαίωμα για μισθό και προπά-ντων, το δικαίωμα για ελεύθερο χρόνο. Ανήκουν ακόμα τα ειδικά δικαιώματα προστασίας για τα παιδιά, τους νέους και τις γυναίκες, η προστασία της μητέρας και η προστασία των αλλοδαπών

εργατών. Ακόμα το δικαίωμα για συνενώσεις, το δικαίωμα για συνδικαλισμό και συλλογικές κινητοποιήσεις, όπως η απεργία, και το δικαίωμα λόγου στο χώρο εργασίας και στα σχετικά κέντρα λήψης αποφάσεων¹⁴.

Κάτω από τις σκληρές συνθήκες εργασίας στην αρχαία εποχή, οι άνθρωποι αναπολούσαν ένα μακρινό παρελθόν, όταν αυτοί δεν ήταν αναγκασμένοι να εργάζονται. Στον παράδεισο δεν ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται, γι' αυτό και η έξοδός τους από αυτόν συνδέθηκε με την κατάρα να κερδίζουν το ψωμί τους με τον ιδρώτα τους. Γι' αυτό ακριβώς μπορεί ολόκληρη η ιστορία της ιδεολογίας της εργασίας να αποδοθεί με την έκφραση: η εργασία ως κατάρα και η εργασία ως η πρώτη ανάγκη για τη ζωή.

Μέχρι την ιστορική συγκυρία, κατά την οποία η εργασία απέκτησε σημαντική αξία, και σαν συνέπεια αυτού, δημιουργήθηκε μια ολόκληρη δυναμική κοινωνική εργατική τάξη, απελευθερωμένη από την προκατάληψη για τη χειρωνακτική εργασία και 'μαζί μ' αυτό' από την εκμετάλλευση κάποιων άλλων, είχε αναπτυχθεί η ιδέα ότι η χειρωνακτική εργασία ήταν ένα βάρος. Όταν απαλλάσσονταν οι άνθρωποι από το βάρος αυτής της κατάρας, θεωρούσαν ότι απελευθερώνονταν και μετακινούνταν από μια κατώτερη κοινωνική τάξη, σε μια ανώτερη.

Στον κόσμο του Ομήρου, στην πρώιμη γνωστή ελληνική εποχή, δεν μπορούσε κανείς να διανοηθεί τους ανθρώπους, τους ήρωες αλλά ακόμα και τους θεούς, χωρίς την ανθρώπινη και καθημερινή τους απασχόληση. Στην εποχή του Ησίοδου, η κατάσταση ήταν ακόμα καλύτερη. Οι άνθρωποι αισθάνονταν την ανάγκη να εργαστούν, όπως και στην εποχή του Ομήρου, αλλά το κυριότερο ήταν το γεγονός ότι η εργασία ακόμα και η χειρωνακτική, δε θεωρούνταν ντροπή. Οι Βοιωτοί μάλιστα ένωσαν περήφανοι για την εργασία τους και ήταν μεγάλη τιμή γι' αυτούς να μπορούν να εργάζονται. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι εργάζονταν και οι βασιλιάδες, οι άρχοντες και ολόκληρος ο κοινωνικός τους περίγυρος¹⁵.

Στην εποχή του Πλάτωνα, υπήρχε ήδη κάποιο είδος ειδίκευσης και ένας σχετικός καταμερισμός της εργασίας. Ένας μεγαλοκτηματίας, όπως ο Πλάτωνας, δεν ήξερε πώς οδηγεί κανείς το άροτρο και πώς χρησιμοποιεί την αξίνα. Θεωρούσε την εργασία αναγκαία για βιοπορισμό, δεν άρμοζε όμως αυτή, κυρίως η χειρωνακτική, στην υψηλή αποστολή των φυλάκων που είχαν την ευθύνη για την προστασία της πόλης αλλά ούτε σε εκείνους, οι οποίοι ασχολούνταν με τη φιλοσοφία, καταπιάνονταν με τα κοινά και

επρόκειτο να κυβερνήσουν. Αυτή ταίριαζε σε άλλες κατώτερες κατηγορίες ανθρώπων¹⁶.

Για τον Αριστοτέλη, η πόλη που είχε το καλύτερο πολίτευμα και δίκαιους άντρες, δεν επέτρεπε στους πολίτες της να ζουν τη ζωή των χειρώνακτων ή των εμπόρων. Μια τέτοια ζωή θεωρούνταν ταπεινή και ασυμβίβαστη με την αρετή, γι' αυτό και δεν έπρεπε να είναι γεωργοί όσοι επρόκειτο να γίνουν πολίτες, γιατί ήταν απαραίτητος γι' αυτούς ο ελεύθερος χρόνος για την αναζήτηση και την απόκτηση της αρετής, καθώς και την άσκηση των πολιτικών τους καθηκόντων¹⁷.

Η άποψη, την οποία είχαν οι αρχαίοι Ρωμαίοι για την εργασία, ήταν διαφορετική από εκείνη των αρχαίων Ελλήνων. Χωρίς να θεωρούν την εργασία επιζήμια, δεν πίστευαν ότι ήταν αναγκαία. Απαιτούσαν από την πολιτεία «άρτον και θεάματα», γεγονός το οποίο σχολίασε αργότερα ο Κ. Μαρξ, επισημαίνοντας ότι το ρωμαϊκό προλεταριάτο ζούσε σε βάρος της κοινωνίας, ενώ η σύγχρονη κοινωνία ζει σε βάρος του προλεταριάτου¹⁸.

Η αξιολογική θεώρηση της εργασίας ως κοινωνική πραγματικότητα, διαφοροποιείται κατά την εποχή του Μεσαίωνα και της φεουδαρχίας στον ευρωπαϊκό χώρο. Η Καθολική Εκκλησία δε θεωρούσε την εργασία κακό ή ντροπή, γι' αυτό και οι μοναχοί της ασχολούνταν και με τη χειρώνακτική εργασία. Όλοι είχαν την ηθική υποχρέωση και την οικονομική ανάγκη να εργάζονται. Η ανάγκη για εργασία επεκτεινόταν σχεδόν σε όλους τους ανθρώπους και μόνο οι ζητιάνοι αποτελούσαν εξαίρεση, αφού τους αναγνωριζόταν το δικαίωμα της ζωής χωρίς να εργάζονται. Αυτή η διάκριση δεν αποτελούσε αρνητικό κοινωνικό φαινόμενο μέχρι –τουλάχιστο– ενός σημείου, αφού σύμφωνα με τις θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής, πάνω σε αυτούς εκδηλωνόταν η φιλευσπλαχνία του Θεού και των ανθρώπων¹⁹.

Η κοινωνική κατάσταση άλλαξε ριζικά μετά την κατάρρευση της φεουδαρχίας και την εμφάνιση του καπιταλισμού. Οι άνεργοι, οι ζητιάνοι και οι τεμπέληδες της φεουδαρχικής κοινωνίας, αυξήθηκαν πολύ και άρχισαν να γίνονται επικίνδυνοι. Για την αντιμετώπιση αυτού του κινδύνου, τους καταδίωκαν και τους τιμωρούσαν με απαγχονισμό ή με την εργασία. Αργότερα όμως, όταν άρχισαν να φαίνονται τα οικονομικά οφέλη από τη συσσώρευση του κεφαλαίου, με κύριο συντελεστή την εργατική δύναμη, η έννοια της εργασίας προσέλαβε μια άλλη διάσταση. Αναπτύχθηκε μια ιδεολογία, η οποία οδήγησε στο θεσμοθετημένο εξαναγκασμό όλων για εργασία, μη θεωρώντας άξιο να ζει, όποιον δεν εργάζε-

ται. Τη νέα αυτή κατάσταση, η οποία διαμορφώθηκε στις καπιταλιστικές κοινωνίες, περιγράφει ο Κ. Marx στο «Κεφάλαιο»²⁰.

Τα πρώτα νομοθετικά μέτρα αυτής της μορφής, ξεκίνησαν ήδη από τα μέσα του 16ου αιώνα από την Αγγλία, επεκτάθηκαν στη Γαλλία, στην Ολλανδία και σε άλλες χώρες. Σύμφωνα με αυτή τη νομοθεσία, οι άνεργοι, οι τεμπέληδες και οι ζητιάνοι, εξαναγκάζονταν σε εργασία με φυλάκιση, ακόμα και με σωματικά βασανιστήρια και εξευτελισμούς. Όλοι έπρεπε να έχουν μια εργασία, τουλάχιστο για βιοπορισμό. Κάτω από αυτές τις συνθήκες έπρεπε όλοι να εργάζονται, τόσο εκείνοι που ήταν αντικείμενα εκμετάλλευσης όσο και οι εκμεταλλευτές τους. Και είναι γεγονός ότι ιδίως οι τελευταίοι, και όταν ακόμα δεν ασχολούνταν με χειρωνακτική εργασία, δεν απουσίαζαν από την εργασιακή διαδικασία²¹.

Σε αυτή την πρώιμη περίοδο του καπιταλισμού, όταν κάθε ώρα εργασίας έφερνε τη χαρά του κέρδους στους κεφαλαιοκράτες και ο συσχετισμός της παραγωγικότητας ήταν ανάλογος με το χρόνο απασχόλησης του εργατικού δυναμικού, ήταν φυσικό κάθε μη εργάσιμη ώρα και ημέρα να επιφέρει σε αυτούς οικονομική ζημία. Γι' αυτό διευρυνόταν το ωράριο εργασίας όλο και περισσότερο και μειώνονταν οι αργίες. Η Κυριακή παρέμεινε ως ημέρα ανάπαυσης, αλλά οι πολλές εορτές καταργήθηκαν, επειδή προκαλούσαν οικονομική ζημία όχι μόνο στους εργοδότες αλλά και στην εθνική οικονομία²².

Στη συνέχεια, κατά την πορεία της βιομηχανικής επανάστασης με όλες τις θετικές αλλά και τις αρνητικές της συνέπειες, σημειώθηκαν κοσμογονικές κοινωνικές αλλαγές στις βιομηχανικές κοινωνίες. Οι απελευθερωμένες με την κατάργηση της φεουδαρχίας αγροτικές δυνάμεις, αναζητούσαν συνεχώς μια θέση εργασίας στα αστικά κέντρα.

Η αλματώδης τεχνολογική πρόοδος όμως, η οποία οδήγησε στην αυτοματοποίηση των βιομηχανικών μονάδων, είχε σαν συνέπεια τη μείωση των εργατικών θέσεων και την εκτόπιση πολλών εργαζομένων από τη θέση εργασίας, την οποία κατείχαν. Αυτό το γεγονός, μαζί και με τις άλλες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν και τις σημαντικές κοινωνικές εξελίξεις που ακολούθησαν, οδήγησαν στο γνωστό εργατικό ζήτημα, το οποίο έπρεπε να αντιμετωπισθεί από τις οργανωμένες βιομηχανικές κοινωνίες. Η εργασία, από κατάρρα και καταναγκασμός θεωρήθηκε μεγάλο αγαθό και κοινωνικό δικαίωμα για κάθε άνθρωπο, για την απόκτηση των αναγκαιών, για τη ζωή, μέσων και όχι μόνο.

Μια πρώτη ανεπιτυχής προσπάθεια αναγνώρισης της εργασίας

ως δικαίωμα, έγινε από τον Turgot, τον υπουργό του Ludwig XVII, λίγο πριν την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης. Το σχετικό διάταγμα, το οποίο εξέδωσε το 1776, έλεγε ότι ο Θεός έδωσε στους ανθρώπους ανάγκες και συγχρόνως τους εξανάγκασε να εργάζονται για να τις ικανοποιούν. Γι' αυτό το λόγο έδωσε σε κάθε άνθρωπο το δικαίωμα της εργασίας και της ιδιοκτησίας²³. Η έλλειψη ωστόσο δυναμικής επιχειρηματολογίας και πειθούς από μέρους του, δεν του επέτρεψαν να το κατοχυρώσει θεσμικά.

Κοινωνιολογικά είναι πολύ ενδιαφέρον, το γεγονός ότι ούτε στη Γαλλική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων έγινε δυνατόν να κατοχυρωθεί το δικαίωμα της εργασίας, παρά το γεγονός ότι επιδιώχθηκε. Μια επιτροπή έφερε στη Γενική Συνέλευση ένα άρθρο, σύμφωνα με το οποίο θα πρέπει ο καθένας να έχει τη δυνατότητα να εξασφαλίζει τα αναγκαία μέσα για την επιβίωση με την ιδιοκτησία, την εργασία, ή την υποστήριξη των συγγενών του. Δυστυχώς όμως απέτυχε και αυτή η προσπάθεια θεσμοθέτησης του εργασιακού δικαιώματος και την ίδια τύχη είχαν και οι δυο επόμενες προσπάθειες το 1791 και 1793 αντίστοιχα²⁴.

Πρώτος ο μεγάλος Γερμανός φιλόσοφος J. Fichte απαίτησε τη θεσμοθέτηση του δικαιώματος της εργασίας, παραθέτοντας συγχρόνως πολύ ισχυρή επιχειρηματολογία. Το δικαίωμα της εργασίας είναι, κατά το J. Fichte, σημαντικότερο και από το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Είναι ένα δικαίωμα με διαχρονική ισχύ, που δόθηκε από τη φύση στον άνθρωπο και το οποίο είναι τόσο ισχυρό όσο και το φυσικό δίκαιο. Δίπλα στο δικαίωμα της εργασίας τοποθέτησε ο Fr. Fichte και την υποχρέωση για εργασία²⁵.

Οι βαθύτερες ρίζες της κατοχύρωσης του δικαιώματος της εργασίας, βρίσκονται κυρίως στο 19ο αιώνα και είναι μια συνέπεια της βιομηχανικής επανάστασης. Τότε, η μοίρα εκατομμυρίων εργατών, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στις βιομηχανικές πόλεις, έγινε αντικείμενο σκληρών πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων. Οι ελπίδες των εργαζομένων για τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους στο νέο τόπο διαμονής τους, διαψεύστηκαν και οι ίδιοι χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν πολύ δυσάρεστες και σκληρές καταστάσεις. Ο K. Marx και ο Fr. Engels περιέγραψαν με μεγάλη ακρίβεια αυτή τη νέα κοινωνική πραγματικότητα για τους εργαζόμενους. Σαν μέσο για την αντιμετώπισή της και σαν φυγή από το αδιέξοδο, επέλεξαν και καθιέρωσαν την κοινωνική κριτική και κυρίως τη συνεχή επαναστατική δράση του προλεταριάτου²⁶.

Νέα διάσταση και νέα προοπτική στο δικαίωμα της εργασίας έδωσε στη συνέχεια ο Ch. Fourier. Στα έργα του θεμελίωσε με

ισχυρά επιχειρήματα το δικαίωμα της εργασίας σαν ένα βασικό ανθρώπινο δικαίωμα, συνδέοντάς το ταυτόχρονα και με το δικαίωμα της ελευθερίας. Πίστευε ότι και τα δύο αυτά ανθρώπινα δικαιώματα είναι εξίσου σημαντικά και ότι το ένα χωρίς το άλλο είναι κενό περιεχομένου²⁷. Ο K. Marlo τονίζει στη δική του επιχειρηματολογία, ότι ο άνθρωπος δεν έχει μόνο το δικαίωμα για εργασία, αλλά και το δικαίωμα στη δημιουργική εργασία. Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να αξιοποιεί την εργατική του δύναμη όχι μόνο για να ικανοποιεί τις φυσικές του ανάγκες, αλλά πέρα από αυτό, θα πρέπει να προσπαθεί να επιτύχει ένα όσο γίνεται καλύτερο βιοτικό επίπεδο²⁸.

Και άλλες παρόμοιες προσπάθειες για την αναγνώριση και νομοθετική κατοχύρωση του δικαιώματος της εργασίας έγιναν σε ολόκληρη τη διάρκεια της επαναστατικής περιόδου του 19ου αιώνα, χωρίς ωστόσο να οδηγήσουν σε κάποια θετικά αποτελέσματα. Η μεγάλη προσπάθεια που καταβλήθηκε τη χρονική αυτή περίοδο για την επιβολή των πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών «αρνητικής θέσης» (Status negativus) καθώς και των συμμετοχικών δικαιωμάτων «ενεργητικής θέσης» (Status activus), δεν άφησε πολλά περιθώρια για τη διεκδίκηση και την κατοχύρωση και των κοινωνικών δικαιωμάτων²⁹. Μόνο κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα με την Οκτωβριανή επανάσταση στη Ρωσία, θεσμοθετείται επίσημα το δικαίωμα της εργασίας και συμπεριλαμβάνονται στα συντάγματα των χωρών του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού, διατάξεις, στις οποίες τα κοινωνικά δικαιώματα και κυρίως η εργασία κατείχαν την πρώτη θέση.

Με τη δημιουργία του ανώτερου κεντρικού αμερικανικού δικαστηρίου, πριν από την έναρξη του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, απέκτησε ο αγώνας για την εφαρμογή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, προπάντων των κοινωνικών, ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Κυρίως όμως με τη δημιουργία διεθνών οργανισμών και προπάντων της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας «International labor Organization» (ILO), το θέμα της κατοχύρωσης του δικαιώματος της εργασίας προσέλαβε νέες και ελπιδοφόρες διαστάσεις και στο δυτικό καπιταλιστικό κόσμο. Παρά την εντύπωση όμως διεθνοποίησης του προβλήματος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων γενικά, η διεθνής αναγνώριση και η επίσημη προστασία τους ήλθε μόνο μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, με την ίδρυση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών το 1945³⁰.

Εδώ θα πρέπει να τονισθεί με έμφαση, ότι συνεχίζοντας τις προσπάθειές της η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας και κατά την πε-

ρίοδο του μεσοπολέμου, κατάφερε να ευαισθητοποιήσει τόσο τις κυβερνήσεις των χωρών όσο και άλλους μη κρατικούς φορείς και θεσμούς, δημιουργώντας έτσι θετικές προϋποθέσεις για τις μελλοντικές εξελίξεις. Κατάφερε να φέρει σε διάλογο τόσο αντιπροσώπους των κρατών-μελών, όσο και εκπροσώπους των εργαζομένων και των εργοδοτών. Είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι οι εκπρόσωποι των κυβερνήσεων και οι κοινωνικοί εταίροι κάθισαν στο ίδιο τραπέζι για τη διαπραγμάτευση σημαντικών εργασιακών θεμάτων³¹.

Η πεποίθηση όμως ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα γενικά θα έπρεπε να αναγνωρισθούν και να κατοχυρωθούν σε διεθνές επίπεδο, οδήγησε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, τη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, στις 10 Δεκεμβρίου του 1948, στην ψήφιση της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Σε αυτή τη διακήρυξη δεσμεύονται τα κράτη-μέλη να μεριμνούν για την εξασφάλιση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων των πολιτών τους. Σχετικά με το δικαίωμα της εργασίας στο άρθρο 22 αναφέρεται συγκεκριμένα: «Καθένας έχει το δικαίωμα να εργάζεται και να επιλέγει το επάγγελμά του, να έχει δίκαιες και ικανοποιητικές συνθήκες εργασίας και να προστατεύεται από την ανεργία»³².

Παρά την τεράστια σημασία της Διακήρυξης του ΟΗΕ, με την οποία βασικά διεθνοποιήθηκε το πρόβλημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι δεσμεύσεις για την εφαρμογή τους είχαν απλά ηθικό χαρακτήρα, αφού ο Οργανισμός δε διέθετε εκείνους τους μηχανισμούς, οι οποίοι θα επέβαλαν την τήρησή τους. Μια τέτοια προσπάθεια έγινε αργότερα το 1966 με τη Διεθνή Συμφωνία για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα, με πρωτοβουλία και πάλι των Ηνωμένων Εθνών. Σε αυτή τη συμφωνία στο άρθρο 6, τα συμβαλλόμενα κράτη αναγνώρισαν το δικαίωμα της εργασίας, ως δικαίωμα κάθε προσώπου να έχει τη δυνατότητα να κερδίζει τα αγαθά για τη συντήρησή του με την εργασία, την οποία επιλέγει ή δέχεται χωρίς εξαναγκασμό και υποχρεώθηκαν να παίρνουν τα κατάλληλα, κάθε φορά, μέτρα για την εξασφάλιση αυτού του δικαιώματος³³.

Με τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, προστίθεται ακόμα ένας κρίκος στη Διεθνή Συμφωνία για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και καταβάλλεται προσπάθεια να ενταχθούν αυτά μέσα σε ένα νομικό προστατευτικό σύστημα. Εκτός από την ιδιαίτερη βαρύτητα, την οποία αποκτά το δικαίωμα των εργαζομένων για συγκεντρώσεις, καθορίζονται οι υποχρεώσεις των εργοδοτών και η δυνατότητα

προσφυγής στη δικαιοσύνη από τους εργαζόμενους σε περίπτωση κατά την οποία παραβιάζονται τα δικαιώματά τους. Στη συνέχεια, πραγματοποιήθηκαν μια σειρά από βελτιώσεις αυτού του προστατευτικού συστήματος του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη και προς την κατεύθυνση του δικαιώματος της εργασίας. Το 1978 πρότεινε η κοινοβουλευτική συνέλευση να προστεθούν και άλλα βασικά κοινωνικά δικαιώματα στην Ευρωπαϊκή Συμφωνία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα να επιλέγει κάθε πολίτης ελεύθερα την πληρωμένη εργασία, και το δικαίωμα ισότιμης συμμετοχής εργοδοτών και εργαζομένων στα διάφορα αρμόδια όργανα³⁴.

Είναι γνωστές οι αξιόλογες προσπάθειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εφαρμογή των ανθρωπίνων γενικά δικαιωμάτων, των κοινωνικών και κυρίως του δικαιώματος της εργασίας, το οποίο κάτω από τις σημερινές δυσμενείς συνθήκες στην αγορά εργασίας, αποτελεί την πρώτη προτεραιότητα για την αντιμετώπισή του. Ήδη στη Συνθήκη της Ρώμης περιλαμβάνονται διάφορες κοινωνικές διατάξεις, μια από τις οποίες έχει σχέση με το δικαίωμα για ελεύθερη κυκλοφορία και μετακίνηση των εργαζομένων χωρίς κοινωνικά στερεότυπα και προκαταλήψεις. Στο άρθρο 39 αναφέρεται συγκεκριμένα: «Εξασφαλίζεται η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων εντός της κοινότητας. Η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων συνεπάγεται την κατάργηση κάθε διακρίσεως λόγω ιθαγένειας μεταξύ των κρατών-μελών, όσον αφορά την απασχόληση, την αμοιβή και τους όρους εργασίας»³⁵.

Αυτή η ευαισθησία της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαφαίνεται σε πολλές αποφάσεις και σε διαφορετικά επίπεδα μέσα στα όργανα, αλλά κυρίως τονίστηκε με έμφαση με τον Κοινοτικό Χάρτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τον οποίο επικύρωσε το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στο Στρασβούργο το Δεκέμβριο του 1989. Σε αυτόν, τονίζεται ότι ο ακρογωνιαίος λίθος για την πρόοδο της Ευρώπης, είναι τα θεμελιώδη οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών της. Με αυτή την έννοια οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης θέτουν ως στόχο τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής και της εργασίας των ανθρώπων³⁶.

Με τη γνωστή Συνθήκη του Maastricht, η οποία υπογράφηκε το Φεβρουάριο του 1992, τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης προσπάθησαν να στηρίξουν το δικαίωμα των πολιτών τους για εργασία, παίρνοντας μέτρα κατά της ανεργίας. Στο άρθρο 123 αναφέρεται συγκεκριμένα: «Για τη βελτίωση των δυνατοτήτων των εργαζομένων μέσα στην εσωτερική αγορά και για την, με αυ-

τόν τον τρόπο, συμβολή στην ανύψωση του βιοτικού επιπέδου, ιδρύεται το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, σύμφωνα με τις διατάξεις που ακολουθούν. Το Ταμείο αυτό έχει ως στόχο να προωθει μέσα στην Κοινότητα τις δυνατότητες απασχόλησης και τη γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότητα των εργαζομένων και να διευκολύνει την προσαρμογή στις μεταλλαγές της βιομηχανίας και στις αλλαγές των συστημάτων παραγωγής, ιδίως μέσω της επαγγελματικής κατάρτισης και του επαγγελματικού προσανατολισμού»³⁷.

Είναι σημαντικές οι προσπάθειες, τις οποίες καταβάλλει η Ευρωπαϊκή Ένωση σε όλα τα επίπεδα και σε όλα τα όργανα για να κατοχυρώσει τα δικαιώματα των ίδιων των εργαζομένων και των οικογενειών τους όχι μόνο εντός, αλλά και εκτός της εθνικής τους επικράτειας και κυρίως μέσα στον ευρύτερο κοινοτικό χώρο. Σύμφωνα με κοινοτικές ρυθμίσεις οι πολίτες μιας χώρας-μέλους μπορούν να αναζητούν, να γίνονται δεκτοί και να ασκούν μισθωτή εργασία σε ένα άλλο κράτος-μέλος. Στην περίπτωση κατά την οποία αναλαμβάνουν μια εργασία, έχουν το δικαίωμα της εγκατάστασης, εργασίας κ.λπ. και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας των εργαζομένων³⁸.

Στα πλαίσια των συντονισμένων προσπαθειών και της κοινωνικής πολιτικής των κρατών-μελών, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέδωσε το Νοέμβριο του 1993 την ονομαζόμενη «Πράσινη Βίβλο», η οποία συνδυάζει τον οικονομικό δυναμισμό και συγχρόνως την κοινωνική ανάπτυξη και πρόοδο. Την «Πράσινη Βίβλο» ακολούθησε η «Λευκή Βίβλος», η οποία αναφέρεται και αυτή στην ανάπτυξη και την απασχόληση. Και στα δυο βιβλία, διαφαίνεται η μέριμνα και η προστατευτική προσπάθεια για τη διατήρηση από τους πολίτες του δικαιώματος της εργασίας. Τονίζεται ιδιαίτερα ο αγώνας για την αντιμετώπιση της ανεργίας, τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, καθώς και τη βελτίωση των υπηρεσιών, οι οποίες ασχολούνται με την εξεύρεση εργασίας³⁹. Μετά από πολλές προσπάθειες υπογράφηκε το 1996 συμφωνία από τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ύστερα από πρόταση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, σχετικά με την παροχή της γονεϊκής άδειας, το 1997 για τη μερική απασχόληση και το 1999 σχετικά με την υπό προθεσμία απασχόληση⁴⁰.

Στη χώρα μας, μετά τη σύσταση του νέου ελληνικού κράτους, η πορεία της αναγνώρισης και της νομοθετικής κατοχύρωσης του δικαιώματος της εργασίας δεν ήταν παράλληλη με εκείνη των αναπτυγμένων βιομηχανικών κρατών της Ευρώπης και της Αμερικής.

Οι διαφορετικές κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες οδήγησαν στην καθυστέρηση, με πολλές παλινδρομήσεις καιπισωγυρίσματα.

Η απαρχή της ελληνικής εργατικής νομοθεσίας γίνεται στο τέλος της πρώτης δεκαετίας και τις αρχές της δεύτερης του 20ού αιώνα. Εκτός από τους αιματηρούς αγώνες της εργατικής τάξης για τη διεκδίκηση των εργασιακών δικαιωμάτων, οι σχετικά ευνοϊκές πολιτικές συγκυρίες συνέβαλαν θετικά στις πρώτες εργατικές νομοθετικές ρυθμίσεις. Η φιλελεύθερη κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου και ο ίδιος προσωπικά, σε αντίθεση με τη συντηρητική παράταξη, πίστευε ότι η νομοθετική κατοχύρωση των εργατικών δικαιωμάτων δεν αποτελούσε κίνδυνο και η έγκαιρη ικανοποίηση των δίκαιων αξιώσεων της εργατικής τάξης, θα προλάβαινε μελλοντικές εκρήξεις⁴¹.

Μέσα λοιπόν σε αυτό το πλαίσιο της προοδευτικής φιλελεύθερης πολιτικής του Ελ. Βενιζέλου, με τη συμβολή μιας αξιολογής ομάδας Κοινωνιολόγων, όπως του Αλ. Παπαναστασίου, ψηφίστηκαν σημαντικοί νόμοι σχετικά με τη ρύθμιση καυτών εργατικών θεμάτων, όπως οι νόμοι: «Περί Κυριακής αργίας» το 1909, «Περί συστάσεως Τμήματος Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας» το 1911, «Περί υγιεινής και ασφάλειας των εργατών και περί ωρών εργασίας» το 1912, «Περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων» το 1912 και άλλοι⁴².

Στη διάρκεια του μεσοπολέμου και μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ευοδώνονται οι αιματηροί αγώνες του ελληνικού εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος και το δικαίωμα της εργασίας γίνεται περισσότερο σεβαστό μαζί και με τα άλλα, τα οποία προέρχονται από αυτό. Η μεταβολή του εργατικού κινήματος με τη δημιουργία του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας, είχε σημαντικές επιπτώσεις προς αυτή την κατεύθυνση⁴³.

Η Ελλάδα, η οποία συνυπέγραψε την Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ, καταβάλλει προσπάθειες για την εφαρμογή της παρά τις αντίξοες πολλές φορές κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες. Στο άρθρο 22 του Συντάγματος του 1975, η εργασία αποτελεί δικαίωμα και τελεί υπό την προστασία του Κράτους, το οποίο οφείλει να μεριμνά για τη δημιουργία συνθηκών απασχόλησης όλων των πολιτών και για την ηθική και υλική εξύψωση του εργαζόμενου αγροτικού και αστικού πληθυσμού. Μετά τη δεκαετία του '80 εφαρμόζεται και στην Ελλάδα, ως μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η εργασιακή κοινοτική νομοθεσία, με τις όποιες δυσκολίες.

3. Η εργασία και η σχέση της με την κοινωνική βία

3.1. Δομικές δυσλειτουργίες και ανθρώπινη δυσαρέσκεια

Σε πρώτη φάση, θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι η βία στον εργασιακό χώρο δεν εμφανίζεται στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία τόσο έντονα όσο στην πρώτη βιομηχανική εποχή. Παιδιά τα οποία έπρεπε να εργάζονται σκληρά στη μεταλλουργία, άνδρες και γυναίκες, οι οποίοι έπρεπε να εργασθούν με χαμηλούς μισθούς κάτω από απάνθρωπες συνθήκες⁴⁴, γιατί η διαφορετική επιλογή θα ήταν η ανεργία και η εξαθλίωση, είναι φαινόμενα τα οποία ανήκουν οριστικά στο παρελθόν.

Οι όροι εργασίας και ζωής έχουν αλλάξει σημαντικά και δε συναντά κανείς σήμερα τις συνθήκες πρόκλησης βίας παλαιότερων εποχών. Η παιδική εργασία έχει απαγορευθεί και η βαριά σωματική εργασία έχει γίνει ευκολότερη, εξαιτίας των πολλών τεχνικών και τεχνολογικών επιτευγμάτων ή έχει αντικατασταθεί εντελώς από κάποια άλλη. Κυρίως όμως οι εξαρτημένοι από το μισθό τους, κατόρθωσαν να επιτύχουν μετά από μακροχρόνιους και σκληρούς αγώνες, δικαιώματα για την προστασία τους και καλύτερους όρους εργασίας και κοινωνικής ασφάλισης, θέτοντας έτσι στην αυθαιρεσία των επιχειρηματιών και των εργοδοτών δραστηκούς περιορισμούς.

Αλλά και ο σημερινός κόσμος εργασίας δεν είναι απαλλαγμένος από τη βία· μόνο που αυτή έχει μετατοπισθεί σε άλλους τομείς και εμφανίζεται με διαφορετικές μορφές⁴⁵. Ήδη από τις αρχές του αιώνα, κυριάρχησε η πεποίθηση ότι η τεχνική πρόοδος, η οποία οδήγησε στη βελτίωση των συνθηκών ζωής και εργασίας, θα οδηγούσε σε μια πιο ευτυχισμένη ανθρωπότητα, σε μια ειρηνικότερη κοινωνία⁴⁶ χωρίς βία, χωρίς ατομικές και ομαδικές συγκρούσεις. Η αισιόδοξη αυτή άποψη δε γίνεται σήμερα πλέον από όλους ανεπιφύλακτα αποδεκτή. Αντίθετα, διαπιστώνει κανείς ότι μέσα στις κοινωνικές δομές του εργασιακού και γενικότερα του κοινωνικού χώρου, καθώς και στην ανθρώπινη δυσαρέσκεια, που προέρχεται από τους χώρους αυτούς, βρίσκονται τα αίτια για την εκδήλωση βίαιης και αντικοινωνικής συμπεριφοράς των εργαζομένων στον κοινωνικό τους περίγυρο και όχι μόνο.

Ο καταμερισμός της εργασίας στις βιομηχανικές χώρες δεν επέφερε μόνο οφέλη στους εργαζόμενους, αλλά και σημαντικές ζημιές στους ίδιους και στην κοινωνική συνοχή. Η συνεχής, μονό-

τονη και αποκλειστική καθημερινή εργασία σε ένα και μόνο μικρό κομμάτι της παραγωγικής διαδικασίας, αποστερεί από τον εργαζόμενο τη χαρά της δημιουργίας και συγχρόνως τον αλλοτριώνει από το ίδιο το προϊόν του μόχθου του, όπως έλεγε ο Κ. Marx. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι δυσαρέσκεια του ανθρώπου για την εργασία του, μείωση του ενδιαφέροντός του γι' αυτήν, καθώς και ξεσπάσματα αγανάκτησης, που μπορεί να τον οδηγήσουν σε βίαιη και αντικοινωνική συμπεριφορά.

Μελετώντας το φαινόμενο του καταμερισμού της εργασίας, μεγάλοι κοινωνικοί στοχαστές επισήμαναν πολύ νωρίς ότι αυτό γίνεται αιτία πρόκλησης βίας και επιθετικότητας. Ο Ε. Durkheim, ο οποίος ασχολήθηκε πολύ σοβαρά με τη δυσλειτουργία αυτού του φαινομένου, συνέδεσε τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας με την ανομική συμπεριφορά. Κατά τον Ε. Durkheim ο καταμερισμός της εργασίας, τον οποίο συναντά κανείς κυρίως στις βιομηχανικές κοινωνίες, οδηγεί στην κοινωνική διαφοροποίηση. Παρά τους υπάρχοντες μηχανισμούς και προπάντων την οργανική αλληλεγγύη, σε αυτές τις κοινωνίες παρατηρούνται όλο και λιγότερες ομοιότητες και δυνατότητες κατανόησης μεταξύ των πολιτών. Όταν και όπου εκλείπει η κοινωνική αλληλεγγύη, ακολουθεί η ανομία, η βίαιη και εγκληματική συμπεριφορά⁴⁷.

Κατά τον καταμερισμό της εργασίας, δημιουργείται μεταξύ των εργαζομένων εξάρτηση, συγχρόνως όμως κάνουν την εμφάνισή τους διαφορετικά ατομικά και συλλογικά συμφέροντα. Αυτό το γεγονός μπορεί να ωθήσει τα άτομα ή τις κοινωνικές ομάδες στην ικανοποίηση των δικών τους συμφερόντων. Οι κοινωνικές αντιθέσεις δευτερεύουσας σημασίας αποκτούν πρωταρχική σημασία, με συνέπεια να επέρχεται ο κατακερματισμός της κοινωνίας σε μικρές αντιμαχόμενες ομάδες. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τον αποπροσανατολισμό τους από τη βασική κοινωνική αντίθεση και τη σταθεροποίηση των συμφερόντων της άρχουσας κοινωνικής τάξης⁴⁸.

Δυσαρέσκεια όμως σε πολλούς εργαζόμενους είναι δυνατόν να προκληθεί και από ένα άλλο σημαντικό γεγονός, συνέπεια και εκείνο της βιομηχανικής επανάστασης. Πρόκειται για την αλματώδη εξέλιξη της μηχανής, της σύγχρονης τεχνικής και τεχνολογικής επανάστασης και του αυτοματισμού και τη χρήση όλων αυτών, στην παραγωγική διαδικασία. Αυτά τα φαινόμενα οδήγησαν αναμφισβήτητα στην αύξηση της παραγωγής και επομένως στην κοινωνία της αφθονίας. Είναι γεγονός ότι η εισαγωγή της αυτοματοποίησης, με εκρηκτικές συνέπειες για τη συνολική οργάνωση

της οικονομίας, γίνεται η υπ' αριθμόν ένα απειλή μαζικής ανεργίας στις βιομηχανικές δυτικές κοινωνίες⁴⁹. Κάτω όμως από αυτές τις συνθήκες, μεταβάλλεται ο άνθρωπος σε απλό όργανο ελέγχου της τεχνικής και δούλος της μηχανής. Στην προσπάθειά του να απελευθερωθεί από αυτό, είναι δυνατόν να αντιδράσει με βίαιη και επιθετική συμπεριφορά μέσα και έξω από τον εργασιακό του χώρο⁵⁰.

Αυτό το σοβαρό αίτιο για την πρόκληση και την εκδήλωση κοινωνικής βίας εντός και εκτός του εργασιακού χώρου, επισήμαναν πολύ νωρίς μεγάλοι κοινωνικοί στοχαστές. Ο Κ. Marx βλέποντας τις καταστρεπτικές συνέπειες για τους εργαζόμενους, χαρακτήρισε τη μηχανή το μεγαλύτερο ανταγωνιστή της εργατικής τάξης και τον καλύτερο σύμμαχο της εργοδοσίας. Η αύξηση του κεφαλαίου με τη βοήθεια της μηχανής, βρίσκεται σε άμεση σχέση με τον αριθμό των εργατών, των οποίων αυτή καταστρέφει τις συνθήκες για την ίδια τους την επιβίωση. Ο σταθερός και μόνιμος σκοπός της βελτίωσης των μηχανών είναι να ελαττώνει τη χειρωνακτική εργασία και να συμπληρώνει έναν ακόμα κρίκο στην παραγωγική αλυσίδα του εργοστασίου, βάζοντας στη θέση της ανθρώπινης εργατικής δύναμης σιδερένια εργαλεία⁵¹.

Μέσα σε ολόκληρη την κοινωνικο-οικονομική θεώρηση του Κ. Marx, η εργασία αντιπαρατίθεται στο κεφάλαιο και η εργατική τάξη στην αστική, την καπιταλιστική. Η κατοχή των μέσων παραγωγής, οι παραγωγικές σχέσεις, η αλλοτρίωση του εργαζόμενου, η υπεραξία του προϊόντος και η εκμετάλλευση της εργατικής τάξης από την καπιταλιστική, είναι μερικά από τα βασικά στοιχεία, τα οποία πυροδοτούν τον αγώνα της εργατιάς εναντίον της εργοδοσίας, την πάλη της εργατικής τάξης εναντίον της καπιταλιστικής. Πρόκειται για τη συνεχή επανάσταση του προλεταριάτου μέχρι την τελική νίκη και τη συντριβή των αστών. Η ίδια η εργασία επομένως γίνεται η αφετηρία και ο άξονας της ταξικής πάλης, η οποία διεξάγεται παντού και πάντοτε, μέσα στον εργασιακό και σε ολόκληρο τον κοινωνικό χώρο, κατά την ώρα της εργασίας και του ελεύθερου χρόνου και εκδηλώνεται με κάθε μέσο και τρόπο και με κάθε μορφή κοινωνικής βίας.

Η μετατροπή της εργασίας σε εξαρτημένη μισθωτή και η εμπορευματοποίησή της, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για παραγωγή και αναπαραγωγή ανταγωνιστικών σχέσεων, των οποίων το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι η εκμετάλλευση, η βία και η αλλοτρίωση. Το γεγονός της σχέσης μεταξύ εργασίας και κοινωνικής βίας, παραβλέπεται στα πλαίσια της συζήτησης που

γίνεται σχετικά μ' αυτό το θέμα, θεωρώντας τις δυο αυτές διαστάσεις ανεξάρτητες μεταξύ τους και αποτέλεσμα μιας δήθεν συγκυριακής οικονομικής κρίσης⁵².

Οι παλαιότερες διαπιστώσεις του K. Marx αποτελούν την πικρή καθημερινότητα στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες. Με την αλματώδη εξέλιξη της τεχνολογίας, υπερσύγχρονες μηχανές αντικαθιστούν τη μυική και πνευματική δύναμη χιλιάδων ανθρώπων, μεταφέροντάς τους στη στρατιά των ανέργων και την περιθωριοποίηση, κάνοντας το πρόβλημα της ανεργίας το πιο καυτό και το πιο επικίνδυνο πρόβλημα των σύγχρονων αναπτυσσόμενων κοινωνιών.

Κοινωνικοί επιστήμονες απ' όλο τον κόσμο, φέρουν με τις έρευνές τους στο φως της δημοσιότητας τις ολέθριες συνέπειες αυτού του σύγχρονου υπεραυτοματισμού, σε συνδυασμό με τις δυναμικές διαμαρτυρίες απεγνωσμένων ανέργων. Οι παράτολμες πολλές φορές κοινωνικές διαμαρτυρίες και εκτροπές, οι οποίες εκδηλώνονται με τη χρήση κοινωνικής βίας από τους εργαζόμενους, είναι δυνατόν να οδηγήσουν ακόμα και στη διάσπαση της συνοχής του κοινωνικού ιστού μπροστά στη διεκδίκηση του δικαιώματός τους για εργασία, και σε τελευταία ανάλυση, για αξιοπρέπεια και για ανθρώπινη ζωή.

Ο Th. Cottle, αμερικανός ερευνητής των συνεπειών της ανεργίας στη χώρα του, περιγράφει χωρίς υπερβολές τη σκληρή πραγματικότητα. Σε ορισμένες περιοχές, γράφει, ο εργασιακός χώρος μετατρέπεται σε πεδίο μάχης από τους απολυμένους εργάτες, οι οποίοι πυροβολούν τους εργοδότες και τους εργαζόμενους. Οι δολοφονίες είναι η τρίτη στη σειρά αιτία θανάτων μέσα στον εργασιακό χώρο. Το 1992 σημειώθηκαν 110.000 περιστατικά βίας σε εργασιακούς χώρους, από τα οποία 750 ήταν θανατηφόρα, ενώ οι δολοφονίες εργοδοτών έχουν σχεδόν διπλασιαστεί από το 1989 και φαίνεται να είναι η με ταχύτερο ρυθμό ανερχόμενη κατηγορία τέτοιων περιστατικών στον εργασιακό χώρο⁵³.

Πολλές άλλες δομικές αιτίες, οι οποίες βρίσκονται μέσα στον εργασιακό χωρόχρονο ή προέρχονται από αυτόν, δημιουργούν επίσης συνθήκες για την εργατική δυσαρέσκεια, την αντίδραση και την κοινωνική βία. Μια μη ικανοποιητική θέση εργασίας, χωρίς τακτικό και συγκεκριμένο ωράριο εργασίας και κάτω από μη αξιοπρεπείς συνθήκες, επιδρά –ιδιαίτερα στην κοινωνία των επιδόσεων– αρνητικά στο άτομο και συντελεί με αυτόν τον τρόπο έμμεσα, ώστε η εσωτερική τάση βίας καθενός να βρίσκεται σε ένα σταθερά υψηλό επίπεδο.

Εργατική δυσαρέσκεια που μπορεί να οδηγήσει σε ατομικές και συλλογικές τριβές, είναι χωρίς άλλο η μη ικανοποίηση από την εργοδοσία των συνεχώς αυξανόμενων αξιώσεων των εργαζομένων και η άρνησή της να πραγματοποιήσει ουσιαστικές αλλαγές στους όρους και τις συνθήκες εργασίας. Εξαιτίας όλων αυτών, ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων στερείται κινήτρων στο χώρο εργασίας και εκδηλώνει την εσωτερική του διάθεση για απόλυση και την απομάκρυνσή του. Αυτό ισχύει συχνά κυρίως στα μεγάλα εργοστάσια και όχι μόνο. Ο ισχυρότερος παράγοντας, ο οποίος συμβάλλει σε αυτήν την απόφαση, είναι η ίση μεταχείριση όλων των εργαζομένων και επομένως ίσα δικαιώματα για διαφορετική μορφή και ποιότητα εργασίας⁵⁴.

Μεγάλη δυσαρέσκεια εξαιτίας της υπάρχουσας εργασίας, η οποία δεν ικανοποιεί τα ενδιαφέροντα και τις αξιώσεις των εργαζομένων είναι συχνό φαινόμενο, το οποίο διαπιστώνεται και με την επιστημονική έρευνα. Μέσα από αυτήν, διαπιστώνεται επίσης και η ευχαρίστηση εκείνων οι οποίοι στον εργασιακό τους χώρο βρίσκουν την ικανοποίηση και την πληρότητα. Αυτή την επιβεβαίωση δίνει και ο E. Scheuch, ο οποίος, μετά από σοβαρές έρευνες, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι επαγγελματικά προσανατολισμένοι άνθρωποι είναι οι πιο ευχαριστημένοι και ειρηνικοί, ενώ αντίθετα δυσαρεστημένα και επιθετικά είναι τα άτομα με λανθασμένο επαγγελματικό προσανατολισμό και όχι ενδιαφέρουσα γι' αυτά εργασιακή θέση⁵⁵.

Στην τελευταία περίπτωση γίνεται λόγος για την έλλειψη «πολιτισμικής εργασίας». Για να υπάρχει «πολιτισμική εργασία» ο εργαζόμενος θα πρέπει να κατέχει μια ενδιαφέρουσα, όχι δυσάρεστη γι' αυτόν απασχόληση, η οποία θα εξασφαλίζει και την προσωπική ικανοποίηση των αναγκών του⁵⁶. Η δυσαρέσκεια κατά τη διάρκεια της εργασίας οδηγεί συχνά σε μια απογοητευτική προσπάθεια ικανοποίησης και συμψηφισμού στον ελεύθερο χρόνο, η οποία εκδηλώνεται τις περισσότερες φορές με τη μορφή κοινωνικής βίας.

Σχετικά με αυτή τη συμπεριφορά, αναφέρεται ο F. Dune στη συνεργασία μιας ομάδας νέων, οι οποίοι από ενθουσιώδεις οπαδοί ενός ποδοσφαιρικού σωματείου, μετατράπηκαν σε μια ομάδα με ακροδεξιές απόψεις, με βίαιες και αντικοινωνικές πρακτικές. Σχεδόν όλοι αυτοί οι νέοι είχαν μια θέση μαθητείας ή ήδη μια μόνιμη θέση εργασίας. Επειδή όμως εκτελούσαν μια εργασία χωρίς νόημα γι' αυτούς, η οποία δεν τους πρόσφερε καμιά προσωπική ικανοποίηση, την αναζήτησαν (ως αντιστάθμισμα) στους δρόμους,

μέσα από τις συγκρούσεις και τους ξυλοδαρμούς με άλλους πολίτες⁵⁷.

Είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι η εργασία είναι ένα κοινωνικό μέγεθος και ένα μεγάλο κομμάτι του πολιτισμού, το οποίο δίνει στην υπόσταση του ανθρώπου, νόημα και ουσιαστική σημασία. Συνεχώς όμως αυξάνονται οι αξιώσεις της πλειοψηφίας για το περιεχόμενο και την ποιότητα της εργασίας. Πολλοί εργαζόμενοι δεν είναι πλέον ικανοποιημένοι όταν η εργασία τους είναι απλή «ευκαιριακή απασχόληση», όπου το μόνο που κατορθώνουν είναι να κερδίζουν χρήματα. Μια αποτελεσματική επίδοση στην εργασία μπορεί να επιτευχθεί μόνο τότε, όταν το κίνητρο γι' αυτή την εργασία δεν είναι μόνο το οικονομικό κέρδος, αλλά επιφέρει προσωπική αναγνώριση και επιτυχία⁵⁸.

Στην ανάγκη για εργασία βλέπουν οι κοινωνικοί επιστήμονες μια «επιθυμία για κοινωνικότητα», με την οποία προσπαθεί κανείς να καλύψει «το έλλειμμα του νοήματος» του υπεραυξανόμενου ελεύθερου χρόνου, για να αποφεύγονται οι κακές σκέψεις και κυρίως οι αντικοινωνικές πρακτικές των ανθρώπων, που μπορεί να παρουσιαστούν στον ελεύθερο χρόνο τους⁵⁹.

Γενικά, θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι λαμβάνονται μέτρα για την αλλαγή της δομής στον εργασιακό χώρο. Τα περισσότερα από αυτά τα μέτρα βελτίωσης των εργασιακών σχέσεων και συνθηκών εργασίας, εξυπηρετούν τον κοινό σκοπό να κατοχυρωθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι αξίες της ζωής, χωρίς να παραμεληθεί ο παράγοντας που λέγεται οικονομία.

Σήμερα δεν υπάρχουν σχετικές έρευνες από τις οποίες να καταφαίνεται με σαφήνεια, ότι μια βελτιωμένη δομή εργασίας μπορεί να οδηγήσει στη μείωση της προσωπικής τάσης για βία και επιθετικότητα. Πρέπει ωστόσο να ξεκινήσει κανείς από το γεγονός ή την υπόθεση ότι εδώ μπορεί να καταδειχθεί μόνο μια έμμεση σχέση μεταξύ αυτών των δυο μεταβλητών. Χωρίς αμφιβολία μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι μια γενική ικανοποιητική αντίληψη του καθένα για έναν ευχάριστο κόσμο εργασίας, μπορεί να οδηγήσει σε μια ελεύθερη και ισορροπημένη προσωπικότητα, με μια σαφώς χαμηλή τάση για βιαιότητες στον εργασιακό αλλά και στο γενικότερο κοινωνικό περίγυρο. Δεν μπορεί όμως κανείς να περιμένει κάτι ανάλογο από έναν εργαζόμενο, ο οποίος καθημερινά είναι εκτεθειμένος σε νέους φόβους, δυσαρέσκεις και απογοητεύσεις.

Όμως και οι καλύτερες βελτιωτικές παρεμβάσεις στις εργασιακές δομές, είναι πιθανόν να οδηγήσουν μόνο σε μια εσωτερική

ευεξία των ατόμων και όχι σε μια άμεση μείωση της τάσης για βία και εγκληματική συμπεριφορά. Εκείνο που φαίνεται να επιδιώκει κανείς παραπέρα, είναι μια βελτίωση των θέσεων εργασίας, δηλαδή καταπολέμηση και παρεμπόδιση της βίας, η οποία ξεκινά από τους ίδιους τους όρους εργασίας. Οι επιβαρύνσεις στο χώρο εργασίας, όπως π.χ. η βαριά σωματική εργασία, η επαφή με ανθυγιεινά ή δηλητηριώδη υλικά και η υπερένταση που εμφανίζεται εξαιτίας της ασκούμενης πίεσης για όσο το δυνατόν καλύτερες επιδόσεις, είναι τελικά μορφές της βίας, από τις οποίες δεν μπορεί κανείς να ξεφύγει εύκολα. Οι μορφές αυτές βίας επιδρούν χωρίς αμφιβολία άμεσα στον εργαζόμενο, βλάπτουν τη σωματική και την ψυχική του υγεία και μπορεί να οδηγήσουν τελικά σε ασθένειες, απογοητεύσεις, στη χρήση βίας και στην επιθετικότητα⁶⁰.

Σε αυτή τη συνάφεια, θα πρέπει να αναφερθεί το γεγονός ότι ακόμα και οι ίδιες οι βελτιωτικές παρεμβάσεις για την αλλαγή της δομής, των όρων ή των συνθηκών εργασίας, γίνονται αιτία πρόκλησης κοινωνικής βίας και σύγκρουσης εντός και εκτός του εργασιακού χώρου. Πρόκειται για την εκδήλωση βίας εξαιτίας των διαφορετικών πολιτιστικών αντιλήψεων ανάμεσα στις διαφορετικές εργατικές δυνάμεις, οι οποίες εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία.

Ο καθορισμένος εργασιακός χωρόχρονος δε βασίζεται μόνο σε δομημένη χρονική τάξη, αλλά σαν κανονιστικό μέγεθος θεωρείται θεσμός από τα μέλη της κοινωνίας και ως τέτοιος εμφανίζεται αντιδραστικός απέναντι σε νεωτεριστικές προσπάθειες για αλλαγές. Αυτές οι αντιστάσεις στην εισδοχή του καινούργιου, δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν σαν παράλογες, αλλά βασίζονται σε πολιτιστικούς σταθερούς προσανατολισμούς, οι οποίοι εμποδίζουν μια αλλαγή στη σκέψη και στην πράξη, προς την κατεύθυνση μοντέρνων, περισσότερο αποτελεσματικών εργασιακών μορφών⁶¹.

Αυτό συμβαίνει επειδή, εκεί όπου η παραδοσιακή εργασιακή πολιτιστική τάξη αξιών είναι σταθερή, θεσμοποιημένη και καθιερωμένη μέσα από την αντίστοιχη οργάνωση της δομής και του πολιτισμού, του χρόνου και του τρόπου εργασίας, οι φορείς της αλλαγής έχουν να αντιμετωπίσουν αντιδράσεις στον εργασιακό χώρο από τους οπαδούς του παραδοσιακού εργασιακού προτύπου. Οι αντιδράσεις τους μπορεί να εκδηλώνονται με σκεπτικισμό, στη συνέχεια με φθόνο εναντίον των προοδευτικών δυνάμεων ή ακόμα και με το ξέσπασμα λεκτικής και σωματικής βίας. Εδώ θα έλεγε κανείς, σύμφωνα με τον R. Köpfig, ότι το διαφορετικό ερ-

γατικό στυλ οδηγεί σε λίγες ή πολλές σοβαρές πολιτιστικές συγκρούσεις, όταν το εργασιακό στυλ των αναπτυγμένων βιομηχανικών κοινωνιών συγκρούεται με εκείνο των υπό ανάπτυξη χωρών⁶².

3.2. Ο αυξανόμενος φόβος και προβληματισμός για την απώλεια της εργασιακής θέσης

Ο διακανονισμός της κοινωνίας και της οικονομίας στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία, επέφερε σε όλους τους πολίτες περισσότερη ειρήνη, ελευθερία και άνετη ζωή. Παρόλα αυτά όμως αυξάνεται η δυσaráσκεια, η ανησυχία και η βία κυρίως στη νεολαία και στους λεγόμενους διανοούμενους⁶³. Η δυσaráσκεια για την εργασιακή κατάσταση στις δεκαετίες του '50 και '60 εστιάζονταν σε τρία βασικά σημεία: μεγαλύτερο μισθό, περισσότερο ελεύθερο χρόνο και περισσότερη ασφάλεια και σιγουριά. Αυτές οι απαιτήσεις ικανοποιήθηκαν με την πάροδο του χρόνου σε μεγάλο βαθμό, έτσι ώστε να πρέπει να αναζητήσει κανείς τις αιτίες για τη σημερινή δυσaráσκεια στον εργασιακό χώρο, σε άλλους τομείς.

Ο τρόπος αντιμετώπισης της ίδιας της εργασίας και της προσωπικής συμμετοχής του ατόμου στην εργασιακή διαδικασία, έχουν αλλάξει ριζικά τις τελευταίες δεκαετίες. Οι σπουδαιότεροι λόγοι γι' αυτή τη διαφορετική τοποθέτηση απέναντι στην εργασία προέκυψαν από τις ποικίλες γενικότερες κοινωνικές αλλαγές. Ακόμα και οι αλλαγές της καθημερινής ζωής αποτελούν συχνά καθοριστικούς παράγοντες, οι οποίοι συμβάλλουν στην αλλαγή της αντίληψης για την εργασία⁶⁴.

Η προστασία, την οποία απολαμβάνουν σήμερα οι εργαζόμενοι, τους επιτρέπει να ασκούν ανοιχτά κριτική στις υπάρχουσες κακές καταστάσεις, χωρίς να φοβούνται ότι θα χάσουν τη θέση τους. Δεν υπάρχουν αρνητικές συνέπειες για έναν εργαζόμενο, εάν εκδηλώσει κάποιο παράπονο ή διαμαρτυρία, ακόμα και όταν αυτό είναι αδικαιολόγητο. Η ενέργεια αυτή θεωρείται παράβαση έναντι του συμβολαίου με τον εργοδότη του, μόνο όταν ο εργαζόμενος κάνει κατάχρηση των δικαιωμάτων του και διατυπώσει τα παράπονά του με προσβλητικό τρόπο, όταν δηλαδή ξεπεράσει τα λογικά επιτρεπόμενα όρια⁶⁵. Εξάλλου οι όλο και περισσότερες αρμοδιότητες και δυνατότητες επέμβασης της συνδικαλιστικής οργάνωσης των εργαζομένων, προσφέρουν μια αποτελεσματική προστασία της θέσης εργασίας.

Η άμεση, βίαιη φιλονικία μεταξύ συναδέλφων ή με τον προϊστάμενο, αποτελεί μάλλον την εξαίρεση, ιδιαίτερα εξαιτίας του

φόβου για τις απειλούμενες κυρώσεις⁶⁶. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο συμβαίνουν πολύ περισσότερα περιστατικά χρήσης σωματικής βίας κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου⁶⁷. Η δυσαρέσκεια μεμονωμένων εργαζομένων είναι φυσικά δυνατόν να εκδηλωθεί άμεσα με βιαιότητες εναντίον συγκεκριμένων κανονισμών ή εγκαταστάσεων των εργοδοτών. Στην πρώτη θέση βρίσκονται εδώ οι υλικές ζημιές και οι καταστροφές του εξοπλισμού γραφείων ή των μέσων παραγωγής⁶⁸.

Από την άλλη μεριά, κυριαρχεί πάντα ο φόβος για την απώλεια της θέσης εργασίας, ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής κρίσης, κατά τις οποίες η ανεργία αυξάνεται ανησυχητικά. Η εργασία είναι ακόμα για το μεγαλύτερο μέρος των εργαζομένων, παράγοντας που συντελεί αποφασιστικά στη δημιουργία της ταυτότητας του ατόμου. Το προτεσταντικό ήθος εργασίας σαν αξίωμα συμπεριφοράς της καπιταλιστικής προόδου, εξακολουθεί να επηρεάζει καθοριστικά τον τρόπο σκέψης και δράσης του ανθρώπου εδώ και εκατονταετίες⁶⁹.

Εξαιτίας του φόβου απώλειας της δύναμης, που είναι συνδεδεμένη με την εργασία, προκύπτει ένα –μέχρι πριν κάποιο χρόνο– άγνωστο είδος ανταγωνισμού απέναντι στους συναδέλφους, ο οποίος εξωτερικεύεται συχνά με πράξεις βίας. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα γι' αυτή τη νέα εξέλιξη, είναι η συνεχής εχθρική συμπεριφορά εργαζομένων απέναντι σε αλλοδαπούς συναδέλφους τους.

Η εχθρικήτητα εναντίον των ξένων στο χώρο εργασίας ήταν μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 εντελώς άγνωστη. Συχνά γινόταν λόγος για καλές σχέσεις, ιδιαίτερα στην περίπτωση μικτών γάμων. Τότε μπορούσε κανείς να μιλήσει για ολοκληρωμένη ενσωμάτωση των ξένων εργατών στην τοπική κοινωνία⁷⁰.

Οι αιτίες για την τότε αυτονόητη αποδοχή του αλλοδαπού και για τη φιλική συμπεριφορά απέναντί του, είναι ολοφάνερές. Οι πιθανότητες για την απώλεια της ατομικής θέσης εργασίας των ντόπιων ήταν ελάχιστες και οι ξένοι συνάδελφοί τους έκαναν τις περισσότερες φορές εργασίες, οι οποίες θεωρούνταν υποτιμητικές.

Ο φόβος όμως για την απώλεια της εργασιακής θέσης εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, οδηγεί σε μια αυξημένη και ανησυχητική αφύπνιση της λαϊκής εθνικής συνείδησης. Στην εργασιακή θέση επεμβαίνουν πολύ άμεσα οι σύμφυτες με το σύστημα κοινωνικές εξελίξεις. Ο κοινωνιολόγος W. Bukow διαβλέπει εδώ, μέσω αυτής της κοινωνικής διαφοροποίησης, τον κίνδυνο δημιουργίας μιας θε-

ωρητικά και πρακτικά υποταγμένης υποκοουλτούρας συγκεκριμένων ομάδων, κυρίως αλλοδαπών, οι οποίες θα θεωρούνται υπεύθυνες για τα κοινωνικά προβλήματα και τα προβλήματα διανομής των αγαθών που λιγοστεύουν όλο και περισσότερο⁷¹.

Το πρόβλημα αυτό των κοινωνικών συγκρούσεων εξαιτίας της ύπαρξης αλλοδαπών εργατών, γίνεται κάθε μέρα οξύτερο και στη χώρα μας. Αν η παρουσία ξένων αλλά νόμιμα εγκατεστημένων εργατών σε μια χώρα, προκαλεί, εξαιτίας της αύξησης της ανεργίας, δυσαρέσκεια εναντίον τους, αντιλαμβάνεται κανείς τι μπορεί να συμβεί, όταν πολλοί από αυτούς βρίσκονται και εργάζονται χωρίς τα απαιτούμενα νόμιμα δικαιολογητικά.

Εδώ θα πρέπει να τονισθεί ότι στη χώρα μας έχει εισέλθει τα τελευταία χρόνια ένας πολύ μεγάλος αριθμός λαθρομεταναστών και προσφύγων, οι οποίοι εκτιμάται ότι αποτελούν περίπου το 10% του ενεργού πληθυσμού και το 20% του αριθμού των μισθωτών. Πολλοί από αυτούς δεν έχουν ούτε άδεια παραμονής ούτε άδεια εργασίας. Η ύπαρξη επομένως, αρκετού και φθηνού εργατικού δυναμικού στη χώρα μας, συνδέεται άμεσα με την επέκταση της παραοικονομίας και την ανάπτυξη ορισμένων μορφών απασχόλησης και εργασιακών σχέσεων, οι οποίες είναι παράνομες και παραβιάζουν τα δικαιώματα για εργασία και για αξιοπρεπή μισθό⁷².

Η πώληση της εργατικής δύναμης των αλλοδαπών με εξευτελιστικό μισθό, όπως θα έλεγε ο K. Marx, παραβιάζει τα δικαιώματα των ίδιων. Από την άλλη, πάλι, η υφαρπαγή κατά κάποιο τρόπο της υπάρχουσας εργασίας, αποστερεί από τους Έλληνες το δικαίωμα εργασίας στην ίδια τους τη χώρα. Ήδη έχουν αρχίσει να εμφανίζονται εκδηλώσεις ρατσισμού, και η αποστέρηση της εργασίας από τον ντόπιο πληθυσμό, σε συνδυασμό με τις εκδηλώσεις βίας και εγκληματικής συμπεριφοράς από μερικούς (τουλάχιστο) αλλοδαπούς, οδηγεί στην ενίσχυση των κοινωνικών και εθνικών προκαταλήψεων και στην εκδήλωσή τους με αντικοινωνική συμπεριφορά, με βία και με επιθετικότητα.

Οι ίδιοι οι αλλοδαποί εργαζόμενοι δεν έχουν καμιά δυνατότητα επιρροής για να αλλάξει αυτή η αρνητική διάθεση απέναντί τους. Ακόμα και όταν προσπαθήσουν και τελικά καταφέρουν να ενταχθούν στην τοπική κοινωνία, αυτό δημιουργεί από μόνο του νέες αντιπαλότητες και εχθρότητες. Διότι μια καλή σχολική και επαγγελματική επιτυχία των ξένων αυξάνει συμπληρωματικά τον κίνδυνο να χάσει ο ντόπιος τη θέση εργασίας, όταν μάλιστα τα προσόντά του αλλαδαπού υπερτερούν.

Για πολλούς εργαζόμενους, ο όρος ανεργία εξακολουθεί να είναι συνώνυμο με τις λέξεις περιθωριοποίηση και εγκληματικότητα. Αυτή η αντίληψη είναι βαθιά ριζωμένη στη συνείδηση του λαού, επειδή πιστεύουν ότι ο κίνδυνος να διαπράξει νέες εγκληματικές πράξεις, κάποιος που έχει ήδη καταδικαστεί, είναι πολύ μικρότερος, εάν αυτός έχει μια μόνιμη θέση εργασίας.

Παρόλα αυτά όμως, είναι δύσκολο μόνο μέσα από τις επίσημες στατιστικές ανέργων, να διαπιστώσει κανείς, ποια σχέση υπάρχει μεταξύ ανεργίας και εγκληματικής βίας. Και αυτό διότι στις στατιστικές των ανέργων καταγράφονται μόνο εκείνα τα άτομα, τα οποία έχουν δηλώσει την ανεργία τους οικειοθελώς, επειδή ψάχνουν μια νέα εργασία. Επειδή όμως εκείνοι που θέλουν να εργαστούν για πρώτη φορά, δε δικαιούνται επίδομα ανεργίας και επειδή ξέρουν ότι είναι πολύ δύσκολο να βρουν εργασία μέσω του ΟΑΕΔ, δε δηλώνονται επίσημα σε αυτόν ως άνεργοι. Πιστεύεται ότι οι επίσημα καταγραμμένοι νέοι άνεργοι αποτελούν μόνο το ένα τρίτο των νέων που πραγματικά αναζητούν εργασία⁷³. Πέρα απ' αυτό, δεν εμφανίζονται στη στατιστική άτομα που ψάχνουν εργασία και τα οποία για διάφορους λόγους είχαν παλαιότερα απορρίψει προσφορές εργασίας.

Οι άνεργοι είναι περισσότερο εκτεθειμένοι σε διάφορες μορφές κοινωνικού ελέγχου από ό,τι οι εργαζόμενοι, επειδή συχνά η ανεργία συνδέεται με άτομα που έχουν δυσφημισθεί κοινωνικά. Οι παραβάσεις του νόμου που διαπράττονται από άνεργους, καταγγέλλονται περισσότερο και τιμωρούνται με σκληρότερα ποινικά μέτρα από ό,τι σε άλλες ομάδες παραβατών. Ερευνητές υποστηρίζουν επίσης, ότι οι περισσότεροι παραβάτες είναι άντρες και ότι ο αριθμός των ένοχων νέων που έχουν καταγραφεί τόσο για διάφορες μικρές παραβάσεις όσο και για βαριά εγκλήματα, προέρχεται κυρίως από άνεργους νεαρούς⁷⁴.

Έρευνες για το σημαντικό αυτό θέμα διεξήγαγε και ο J. Jäger. Και αυτός αναγνωρίζει τόσο τη σημαντικότητα του κοινωνικού γοήτρου, το οποίο προέρχεται από την ίδια την εργασία και μάλιστα καθορίζεται αποφασιστικά από τη θέση, την οποία κατέχει το άτομο στο χώρο εργασίας, όσο και τις επιπτώσεις από την απώλειά του, οι οποίες οδηγούν στην απογοήτευση και στην αύξηση της επιθετικότητας. Ο παράγων ανεργία είναι όμως μόνο μια από τις πολλές περιπτώσεις που εξέτασε ο J. Jäger από τα πρακτικά της αστυνομίας, σαν πιθανό αίτιο για πράξεις βίας⁷⁵ και στα αποτελέσματά του δεν μπόρεσε να παρουσιάσει μια σίγουρη απόδειξη για τη σχέση μεταξύ ανεργίας και βίας.

Αμερικανικές έρευνες αντίθετα διαπίστωσαν την άμεση σχέση μεταξύ ανεργίας και εγκληματικότητας, κυρίως σε εγκλήματα εναντίον της ιδιοκτησίας –στην πρώτη θέση βρίσκονται εγκλήματα κλοπών– όχι όμως και κάποια σχέση αναφορικά με τη συχνότητα διάπραξης αυτών των εγκλημάτων βίας⁷⁶. Τα αποτελέσματα από αναλύσεις ατομικών στοιχείων, έδειξαν επίσης ότι η ανεργία δεν είναι ούτε αναγκαία, ούτε επαρκής προϋπόθεση για την πρόκληση αξιόποινης πράξης. Στις ομάδες του άνεργου πληθυσμού φαίνεται σε κάθε περίπτωση να βρίσκεται ένας σχετικά σταθερός πυρήνας αυτών που διαπράττουν πράξεις βίας και παρανομούν, δε σχετίζεται όμως και δεν ακολουθεί αναλογικά τις διακυμάνσεις του ποσοστού των ανέργων⁷⁷.

Ο P. Malinowski, εξετάζοντας την ανεργία των νέων, δε βλέπει μια άμεση σχέση μεταξύ ανεργίας και εγκληματικότητας, αλλά θεωρεί την ανεργία σαν έναν παράγοντα κινδύνου για την πρόκληση εγκληματικότητας, ο οποίος κάτω από διαφορετικές συνθήκες, οδηγεί σε μια αυξημένη πιθανότητα για την εκδήλωση αποκλίνουσας συμπεριφοράς⁷⁸. Ο ίδιος θεωρεί ότι η δυσχερής οικονομική κατάσταση που δημιουργείται εξαιτίας της ανεργίας, οδηγεί κατ' αρχάς σε βίαιες και παράνομες προσπάθειες λύσης των προβλημάτων, όταν δεν υπάρχουν δυνατότητες πρόσβασης σε νόμιμα μέσα.

Αυτή η άποψη στηρίζεται στη θεωρία της ανομίας του R. Merton⁷⁹. Αν επεκτείνει κανείς τις απόψεις του και στη σχέση μεταξύ ανεργίας και εγκληματικότητας, προκύπτουν οι ακόλουθες βασικές αρχές:

- Οι άνεργοι δε διαθέτουν σε ικανοποιητικό βαθμό τα νόμιμα μέσα, όπως τη θέση εργασίας, εισόδημα και την προσωπική αναγνώριση, για να επιτύχουν τους στόχους που έχουν θέσει. Για να επιτευχθεί η αναγνώρισή τους από την κοινωνία πρέπει να καταφύγουν σε παράνομα μέσα, όπως π.χ. κλοπές για την αύξηση της δικής τους περιουσίας ή πράξεις βίας για τη δήθεν προσωπική τους αναγνώριση.
- Επειδή οι άνεργοι έχουν στη διάθεσή τους αρκετό ελεύθερο χρόνο, μπορούν με πολύ μεγάλη ευκολία να προγραμματίσουν τις παράνομες πράξεις τους, όπως συστηματική παρακολούθηση του αντικειμένου βίας ή του θύματός τους και να τις εκτελέσουν, μόλις παρουσιαστεί η κατάλληλη ευκαιρία.

Θα μπορούσε κανείς λοιπόν, να καταλήξει στο συμπέρασμα, ότι η ανεργία αποτελεί αποφασιστικό παράγοντα για την αύξηση

του κινδύνου διάπραξης βίαιων και αξιόποινων πράξεων, αλλά η ίδια η εκτέλεση των πράξεων αυτών εξαρτάται και από άλλους παράγοντες, οι οποίοι επιδρούν προς αυτή την κατεύθυνση.

Σε αυτή τη συνάφεια θα πρέπει να ερευνηθεί ένα άλλο κοινωνικό μέγεθος, ο ελεύθερος χρόνος⁸⁰, ο οποίος βρίσκεται σε εναλλακτική και συμπληρωματική σχέση με την εργασία και του οποίου η διεκδίκηση σε συνδυασμό με την εργασία, είναι δυνατόν να προκαλέσει επιθετικότητα και βία.

Πολλοί εργαζόμενοι σήμερα θεωρούν ότι έχουν ανάγκη από περισσότερο ελεύθερο χρόνο και ότι αυτός που διαθέτουν δεν είναι αρκετός για ανάπαυση και ξεκούραση. Ο άνθρωπος θα πρέπει να έχει στη διάθεσή του σε καθημερινή βάση ή τουλάχιστον μέσα στην εβδομάδα, αρκετό ελεύθερο χρόνο για να ικανοποιεί κάποιες βασικές ανάγκες, όπως αυτές για ανάπαυση και ξεκούραση, για οικογενειακή ζωή και κοινωνική συμμετοχή. Στην αντίθετη περίπτωση παρουσιάζονται φαινόμενα στέρησης, τα οποία είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε προβλήματα, τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Αυτός, ο οποίος μετά από μια κοπιαστική ημέρα εργασίας, δεν μπορεί να ξεκουραστεί αρκετά και να φροντίσει ικανοποιητικά την οικογένεια και τα παιδιά του, γιατί του λείπει –φαινομενικά τουλάχιστον– ο χρόνος γι' αυτό, κινδυνεύει να συσσωρεύσει επιθετικό δυναμικό, που μπορεί να καταλήξει σε ξεσπάσματα ανεξέλεγκτης βίας.

Στο συνεχώς αυξανόμενο αριθμό παιδιών που πέφτουν θύματα κακοποίησης, φαίνεται καθαρά αυτό το οικογενειακό πρόβλημα πρόκλησης βίας, σύμφωνα δε με τα αποτελέσματα ερευνών, θα πρέπει να αναζητήσει κανείς τις αιτίες γι' αυτό, κυρίως στην καθημερινή εργασία⁸¹. Η υπερβολική επιβάρυνση, το στρες, η επαγγελματική απογοήτευση και ταπείνωση, είναι οι σημαντικότερες αιτίες για την πρόκληση βίαιης συμπεριφοράς απέναντι των παιδιών.

Όμως υπάρχουν άνθρωποι, οι οποίοι αν και εργάζονται με εντατικούς ρυθμούς, δεν μπορούν να θεωρήσουν το πρόβλημα καθημερινής «έλλειψης χρόνου», υπεύθυνο για την πρόκληση βιαιότητων. Σε αυτή την περίπτωση παίζει σημαντικό ρόλο ένας άλλος παράγοντας. Ο χρονικός ρυθμός της διαπαιδαγώγησης των παιδιών είναι εντελώς διαφορετικός από το χρονικό ρυθμό της πυρετώδους βιομηχανικής παραγωγής. Κατά τη διάρκεια της εργασίας, πρωταρχικός στόχος είναι η βελτίωση της παραγωγικότητας σε σχέση με τη μονάδα του χρόνου και γι' αυτό επικρατεί ένα συνεχές κυνηγητό χρόνου. Τα παιδιά αντίθετα, χρειάζονται

πάρα πολύ χρόνο και θα πρέπει να είναι κάποιος σε θέση να μπορεί να ξεχάσει να κοιτάζει το ρολόι του προς όφελος των παιδιών του⁸². Για πολλούς εργαζόμενους και ιδιαίτερα για εργαζόμενες μητέρες δεν είναι δυνατή αυτή η προσαρμογή, με αποτέλεσμα να οδηγούν την οικογένεια κάτω από μια διαρκή πίεση χρόνου.

Επίσης λείπει σε πολλούς εργαζόμενους ο χρόνος να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της καθημερινής ζωής, και να κατανικήσουν τους φόβους του ελεύθερου χρόνου, βρίσκοντας την κατάλληλη λύση που θα δώσει ένα τέλος στο πρόβλημα τους. Έτσι μένουν με την εντύπωση ότι δεν υπάρχει πια διέξοδος από τα προβλήματά τους.

Τελικά τίθεται το ερώτημα, πόσο ελεύθερο χρόνο χρειάζεται κανείς πραγματικά ή εάν αυξάνεται η ανάγκη για όλο και περισσότερο ελεύθερο χρόνο. Η εβδομάδα των 40 ωρών εργασίας, θεωρείται σήμερα από την πλειοψηφία των εργαζομένων σαν πολύ βεβαρυμένο ωράριο, το οποίο δεν αφήνει αρκετό ελεύθερο χρόνο στον εργαζόμενο για ανάπαυση, εκτόνωση και για μια ήρεμη οικογενειακή ζωή. Δεν μπορεί όμως κανείς να είναι σίγουρος ότι και η καθιέρωση της εβδομάδας των 35 ωρών ή των 4 ημερών εργασίας δε θα προκαλέσει μετά από κάποιο χρόνο, τις ίδιες αρνητικές αντιδράσεις. Αυτός ο φόβος στηρίζεται στο γεγονός ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες, όχι μόνο σημειώθηκε μια σημαντική μείωση του χρόνου εργασίας, αλλά σχεδόν διπλασιάστηκαν οι ημέρες άδειας, και παρόλα αυτά αυξάνεται το υποκειμενικό συναίσθημα των πολιτών για λίγο ελεύθερο χρόνο και μειώνεται η απαιτούμενη επίδοση εργασίας.

Συμπεράσματα

Η εργασία παρόλες τις εννοιολογικές της διακυμάνσεις στη διάρκεια των αιώνων, ανάλογα με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, αποτελεί σήμερα μια σημαντική κοινωνική πραγματικότητα. Από αυτήν και με αυτήν ικανοποιεί κάθε άνθρωπος τις ψυχοσωματικές του ανάγκες, συμβάλλει στην πρόοδο του κοινωνικού συνόλου και δημιουργεί τον ανθρώπινο πολιτισμό.

Αναδείχτηκε σε μεγάλο κοινωνικό μέγεθος μετά τη βιομηχανική επανάσταση, εξαιτίας της τεράστιας συμβολής της στην παραγωγική διαδικασία και τη συσσώρευση του πλούτου και της δύναμης

στους βιομήχανους και τους κατόχους των μέσων μαζικής παραγωγής.

Η συγκέντρωση, ωστόσο, μεγάλου αριθμού αγροτικού πληθυσμού στα βιομηχανικά κέντρα, ανέτρεψε τους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης στην αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα, εξαιτίας της υπερπροσφοράς της εργατικής δύναμης, να δημιουργηθούν στρατιές ανέργων σε όλες τις βιομηχανικές χώρες του δυτικού κόσμου. Η αναγκαιότητα για την εξεύρεση εργασίας, που ήταν σε τελευταία ανάλυση η ίδια η ανάγκη για επιβίωση, οδήγησε την εργατική τάξη στην ανάληψη κοινωνικών αγώνων με σκοπό τη διεκδίκηση του δικαιώματος στην εργασία και για εργασία.

Από την άλλη μεριά η ραγδαία εξέλιξη της μηχανής σε συνδυασμό με την τεχνολογική επανάσταση, καθιστούσε οξύτερο το εργατικό ζήτημα. Η εισδοχή στις βιομηχανικές μονάδες μοντέρνων και αυτομάτων μηχανημάτων αποστερούσε συνεχώς από χιλιάδες εργαζόμενους την εργασιακή τους θέση. Οι κοινωνικοί αγώνες της εργατικής τάξης με επικεφαλής τους συνδικαλιστικούς της φορείς, εντατικοποιήθηκαν σε όλα τα επίπεδα και με όλες τις δυνατές μορφές για την κατοχύρωση του δικαιώματος της εργασίας και των άλλων συναφών κοινωνικών δικαιωμάτων.

Παρά τις αιματηρές θυσίες των εργαζομένων, η εργασία ως δικαίωμα κατοχυρώθηκε συνταγματικά για πρώτη φορά κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ου αιώνα στη Ρωσία και μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. Στη δυτική καπιταλιστική Δύση, παρά τις αξιόλογες προσπάθειες, οι οποίες καταβλήθηκαν από άτομα και κοινωνικούς οργανισμούς, το δικαίωμα για εργασία μαζί με τα υπόλοιπα συναφή κοινωνικά δικαιώματα αναγνωρίζονται επίσημα και διεθνοποιούνται με την Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ το 1948.

Κατά τις επόμενες δεκαετίες, τα κοινωνικά δικαιώματα και η εργασία κατοχυρώθηκαν συνταγματικά από πολλές χώρες και η εξασφάλισή τους για κάθε πολίτη αποτελεί ένα από τα πρώτα μέληματα των κυβερνήσεων και των κρατών που θέλουν να διεκδικούν τον τίτλο του κράτους δικαίου και πρόνοιας. Μεγάλες προσπάθειες καταβάλλει συνεχώς η διεθνής κοινότητα για την κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων και της εργασίας. Είναι σε όλους γνωστή η ευαισθησία, η οποία χαρακτηρίζει τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι οποίες σε όλα τα επίπεδα και σε όλα τα όργανα εστιάζουν την προσήλωσή τους στο δικαίωμα κάθε πολίτη για εργασία. Με διάφορα μέτρα και νομοθετικές ρυθμίσεις

αγωνίζονται εντατικά για τη μείωση της ανεργίας, η οποία αποτελεί ένα από τα πιο σοβαρά κοινωνικά τους προβλήματα.

Αυτό, ωστόσο, το πιο σημαντικό κοινωνικο-οικονομικό δικαίωμα της εργασίας, είναι δυνατόν, εξαιτίας δομικών κοινωνικών δυσλειτουργιών, να οδηγήσει κάποιους εργαζόμενους στην εκδήλωση αντικοινωνικής συμπεριφοράς, επιθετικότητας και κοινωνικής βίας. Άσχημες εργασιακές συνθήκες, ανικανοποίητες από την εργασία επιθυμίες των εργαζομένων, προκαλούν δυσaréσκεια και μεταβάλλουν το χώρο εργασίας –και όχι μόνο– σε χώρο συγκρούσεων και δυναμικών αντιπαραθέσεων. Ακόμα και ο συνεχώς αυξανόμενος φόβος και προβληματισμός των εργαζομένων για την πιθανή απώλεια της εργασιακής τους θέσης μπορεί να τους οδηγήσει στην εκδήλωση πράξεων βίας και επιθετικότητας, εντός και εκτός του εργασιακού τους χώρου.

Σημειώσεις

1. Brawn E.H., «Εργασία», στο: *Λεξικό Κοινωνικών επιστημών*, εκδ. Ελληνική Παιδεία ΑΕ, Αθήνα, 1972, σελ. 286-287.
2. Παπαϊωάννου Σκ., «Επαγγελματική εκπαίδευση και Προσανατολισμός. Αναφορά σε άτομα με ειδικές ανάγκες», *Επιστήμες της Αγωγής* 6, εκδ. Γρηγόρης, 1990, σελ. 15.
3. Vuidaskis V., «Elemente einer Theorie und Praxis der Menschenrechte in der altjüdischen Kultur», *Eine soziologische Studie*, Ergon Verlag, Würzburg, 1999, σελ. 55.
4. Παπαϊωάννου Σκ., «Τεχνολογία και Εκπαίδευση», στο: *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Παιδαγωγικού Συνεδρίου*, Ορθόδοξη Ακαδημία Κρήτης, 13-15 Οκτωβρίου 1987, εκδ. Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας, Αθήνα, 1989, σελ. 175-204.
5. Hegel Fr., *Grundlinien der Philosophie des Rechts. Mit Hegels eigenhändigen Randbemerkungen in seinem Handexemplar der Rechtsphilosophie*, Hrsg.: J. Hofmeister, Band XII, 4, Aufl., Verlag von Felix Meiner, Hamburg, 1955, σελ. 173.
6. Βασιλείου Θ., Σταματάκης Ν., *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό επιστημών του ανθρώπου*, Αθήνα, 1992, σελ. 155
7. Marx K., «Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie», im: B. Kautsky, *Zusammenhang ausgewählt und eingeleitet*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1969, σελ. 138.
8. Weber M., «Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus (Ethik I)», *Eine Aufsatzsammlung*, Hrsg.: J. Winckelmann, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1984, σελ. 126.

9. Lenski G., *The Religious factor*, New York, 1961.
10. Marx, Engels, *Werke*, Band 36, Berlin, 1967, σελ. 151.
11. *Όπ. παρ.*, Band 7, Berlin, 1960, σελ. 41.
12. Kuczynski J., *Menschenrechte und Klassenrechte*, Akademie Verlag, Berlin, 1978, σελ. 59.
13. *Όπ. παρ.*, σελ. 60.
14. Matscher Fr. (ed.), *Die Durchsetzung wirtschaftlicher und sozialer Grundrechte. Eine rechtsvergleichende Bestandsaufnahme*, N.P. Engel Verlag, Kehl am Rhein, Straßburg, Arlington, 1991, σελ. 61.
15. Welskopf E. Cb., *Probleme der Muße im alten Hellas*, Berlin, 1962, σελ. 73.
16. Πλάτων, *Πολιτεία* II, Ε, 374.
17. Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 7, 1328β-1329α.
18. Welskopf, «Probleme der Muße», *όπ. παρ.*, σελ. 230.
19. Kuczynski J., «Menschenrechte und Klassenrechte», *όπ. παρ.*, σελ. 65.
20. Marx K., «Das Kapital», *όπ. παρ.*, σελ. 368-391.
21. Marx, Engels, *Werke*, Bd. 23, *όπ. παρ.*, σελ. 761 κ.ε.
22. Pollexfen H., *A discourse of trade, coin and paper kredit*, London, 1600, σελ. 45.
23. Bentele M., *Das Recht auf Arbeit in rechtsdogmatischer und ideengeschichtlicher Betrachtung*, Diss, Zürich, 1949, σελ. 97. Επίσης Schminck-Gustavus Chr., «Recht auf Arbeit. Zur Geschichte einer konkreten Utopie», στο: Ado Achten u.a., *Recht auf Arbeit. Eine politische Herausforderung*, Neuwied, Darmsdt, 1978, σελ. 15-43.
24. Singer R., *Das Recht auf Arbeit in geschichtlicher Darstellung*, Jena, 1895, σελ. 9.
25. Fichte J., G. *Sämmtliche Werke* 6, Bd., Leipzig, 1844, σελ. 188.
26. Engels Fr., *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen*, Hrgb.: von Walter Kumpmann, Stuttgart, Dietz, 1909.
27. Cb. Fourier, *Oeuvres complètes*, Bd. 1. Paris, 1846, σελ. 180.
28. Marlo K., *Untersuchungen über die Organisation der Arbeit*, 2. Aufl., 2. Bd., Tübingen, 1884, σελ. 197.
29. Βουϊδάσκη Β., *Τα ανθρώπινα δικαιώματα. Προσπάθεια κοινωνιολογικής προσέγγισης*, ΑΙΣΥΜΝΗΤΗΣ (υπό δημοσίευση).
30. Riedel E., *Theorie der Menschenrechtsstandards. Funktion, Wirkungsweise und Begründung wirtschaftlicher und sozialer Menschenrechte mit exemplarischer Darstellung der Rechte auf Eigentum und Arbeit in verschiedenen Rechtsordnungen*, Duncker and Humboldt, Berlin, 1986, σελ. 33.
31. Mayer-Maly J., «Die Entstehung des Zusammenswirkens von Arbeitgeber- und Arbeitnehmervertretern in arbeitsrechtlichen Gremien», στο: *Historische Wurzeln der Sozialpartnerschaft*, Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, Bd. 12/13, 1986, σελ. 231-258.

32. Ελληνική Επιτροπή Διεθνούς Αμνηστίας, *Διεθνείς συμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1982, σελ. 27.
33. Kartashkin V., «Economic, Social and Cultural Rights», στο: Vasak K., Alston, Ph., *The Interational Dimensions of Human Rights*, Bd. 1, Paris, 1982, σελ. 111-133.
34. Matscher Fr. (ed.), «Die Durchsetzung wirtschaftlicher und sozialer Grundrechte», *όπ. παρ.*, σελ. 54.
35. Δαγτόγλου Π., «Οι νέες ευρωπαϊκές συνθήκες. Η Συνθήκη του Άμστερνταμ, η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση κωδικοποιημένη, Η Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας κωδικοποιημένη», *Ευρετήρια*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1998, σελ. 204.
36. Zuleeg J., *Die Europäische Gemeinschaft auf dem Weg zur Sozialgemeinschaft*, NDV Heft 1/1991, σελ. 20.
37. Maastricht, *Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση*, 1992, σελ. 25.
38. Παναγιωτόπουλος Π., «Το δίκαιο των εργασιακών σχέσεων», στο: *Εργαζόμενοι στην Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, *Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Μελετών (ΕΚΕΜ)*, επιμ. Ν. Φραγκάκης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1994, σελ. 47-198.
39. Μούσης Ν., *Ευρωπαϊκή Ένωση. Δίκαιο-Οικονομία-Πολιτική*, 5η έκδ. αναθεωρημένη, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1996, σελ. 193.
40. Keller B., «Supranationale Regulierung von Arbeitsverhältnissen. Das Beispiel der E.U. Oder: der Fortschritt ist eine Schnecke und manchmal nicht einmal dies», στο: *Grenzenlose Gesellschaft?*, Verhandlungen des 29. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie, des 16. Kongresses der Österreichischen Gesellschaft für Soziologie, des 11. Kongresses der Schweizerischen Gesellschaft für Soziologie in Freiburg o. Br. 1998, Hrsg.: Honegger C., Hradil St., Traxler Fr., Teil 1, Leske and Budrich, Opladen, 1999, σελ. 522-538.
41. Γκιόλιας Μ., *Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα και ο Κώστας Χατζόπουλος*, εκδ. Π. Μοσχονά, Αγρίνιο, 1996, σελ. 410.
42. *Όπ. παρ.*, σελ. 416 κ.ε.
43. Μοσκόφ Κ., *Εισαγωγή στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, β' έκδ., εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1985, σελ. 406.
44. Engels Fr., «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», *όπ. παρ.*, σελ. 173.
45. Müller-Hilmer R. Theunert H., *An jeder Ecke ... Gewalt im Alltag*, 2. Aufl. München, 1992, σελ. 29.
46. Schlawke W., «Technikfeindlichkeit - Utopiegläubigkeit», στο: Schlawke W. u.a., *Qualität des Lebens am Arbeitsplatz*, Köln, 1974, σελ. 10.
47. Durkheim E., *Über die Teilung der sozialen Arbeit*, Frankfurt am Main, 1977 (De la Division du travail social, 1893), σελ. 450.
48. Παπαϊωάννου Σκ., «Επαγγελματική Εκπαίδευση και Προσανατολισμός», *όπ. παρ.*, σελ. 19.

49. Φίλιας Β., *Δεκατέσσερα δοκίμια Κοινωνιολογίας*, εκδ. Μπουκουμά-νη, Αθήνα, 1991, σελ. 191.

50. Σχετικά με το πρόβλημα της εισδοχής της τεχνικής των Η/Υ στο χώρο εργασίας, βλ. «Computertechnik - Arbeitszeitverkürzung - Alternative für die menschliche Arbeit?», στο: Kulturpolitische Gesellschaft e.V. (Hrsg.) *Zukunft der Arbeit - Zukunft der Freizeit und Kultur*, Hagen, 1984, σελ. 52.

51. Marx K., «Das Kapital», *όπ. παρ.*, σελ. 265.

52. Παπαϊωάννου Σκ., «Περί διαλεκτικής της βίας ή η κοινωνική παραγωγή και αναπαραγωγή της βίας», στο: *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχ. 80, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1995, σελ. 21-31.

53. Cottle Th., *Violence in the Workplace*, Training and Development, 1994, σελ. 27.

54. Scheuch E.K., *Arbeitszeit kontra Freizeit? Die Einstellung der Bundesbürger im Wandel der Zeit*, Köln, 1988, σελ. 15.

55. *Όπ. παρ.*, σελ. 25.

56. Duve F., «Die Zukunft der Arbeitskultur», στο: Kulturpolitische Gesellschaft, e.V. (Hrsg.): *Zukunft der Arbeit - Zukunft der Freizeit und Kultur*, Hagen, 1984, σελ. 27.

57. *Όπ. παρ.*

58. Scheuch E.K., «Arbeitszeit kontra Freizeit?», *όπ. παρ.*, σελ. 14.

59. Burger R., «Arbeit ist (nicht) genug», στο: Kulturpolitische Gesellschaft e.V., (Hrsg.): *Zukunft der Arbeit - Zukunft der Freizeit und Kultur*, Hagen, 1984, σελ. 50.

60. Müller-Hilmer R., Theunert H., «An jeder Ecke... Gewalt im Alltag», *όπ. παρ.*, σελ. 30.

61. Hörning K., Gerhard A., Michailow M., *Zeitpioniere. Flexible Arbeitszeiten-neuer Lebensstil*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1990, σελ. 103.

62. König R., *Soziologische Orientierungen. Vorträge und Aufsätze*, Studien-Bibliothek, Kiepenheuer and Witsch, Köln, 1973, σελ. 281.

63. Weil R., «Veränderung der Arbeitsformen in der Metallindustrie», στο: Schlawke W. u.a., *Qualität des Lebens am Arbeitsplatz*, Köln, 1974, σελ. 100.

64. Scheuch E.K., «Arbeitszeit kontra Freizeit?», *όπ. παρ.*, σελ. 7.

65. Besgen D., Jüngst M., *ABC der Kündigung und anderer Formen der Beendigung des Arbeitsverhältnisses*, 2. A, Bonn 1993, σελ. 94.

66. Ποινικές πράξεις εναντίον της ζωής, της υγείας και της ελευθερίας αποτελούν πάντοτε λόγο για άμεση απόλυση. Palandt O. u.a., *Bürgerliches Gesetzbuch (Beckæscher Kurzkomentar)*, 53, A., München, 1994, Rdnr. 48 zu §626 BGB.

67. Βουϊδάσκη Βασίλειος, *Ο ελεύθερος χρόνος ως κοινωνικο-οικονομικό δικαίωμα και η σχέση του με την κοινωνική βία*, (υπό δημοσίευση).

68. Johannson K., «Industrielle Arbeitsplatzanforderungen und Zeitbedürfnisse im Alltag», στο: Kulturpolitische Gesellschaft, e.V. (Hrsg.): *Zu-*

kunft der Arbeit - Zukunft der Freizeit und Kultur, Hagen, 1984, σελ. 208-220.

69. Bukow W.D., *Leben in der multikulturellen Gesellschaft*, Opladen, 1993, σελ. 134.

70. Όπ. παρ., σελ. 111.

71. Όπ. παρ., σελ. 151.

72. Λινάρδος-Ρυλιμόν Π., *Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα*, ΙΝΕ, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, 1 Μελέτες, Αθήνα, 1993, σελ. 8.

73. Krüger C., Amelang M., *Arbeitslosigkeit und Kriminalität*, Heidelberg, 1991, σελ. 5.

74. Lamnek S., «Soziale Rückständigkeit und registrierte Jugendkriminalität», στο: *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*, 1/2, Köln, 1981, σελ. 1-17.

75. Jäger J., *Gewalt und Polizei*, Pfaffenweiler, 1988, σελ. 243.

76. Chirocos T.G., «Rates of Crime and Unemployment. An Analysis of Aggregate Research Evidence», στο: *Social Problems* 34 (2), 1987, σελ. 194.

77. Krüger C., Amelang M., «Arbeitslosigkeit und Kriminalität», όπ. παρ., σελ. 24.

78. Malinowski P., «Jugendkriminalität ein Folgeproblem von Jugendarbeitslosigkeit?», στο: Brusten M., Malinowski P., *Jugend ein soziales Problem? Beiträge zur sozialwissenschaftlichen Forschung*, 54, Opladen, 1983, σελ. 232-264. Krüger C., Amelang, M., *Arbeitslosigkeit und Kriminalität*, όπ. παρ., σελ. 8.

79. Merton R., «Sozialstruktur und Anomie», στο: Sack Fr., König R. (Hrgs.), *Kriminalsoziologie* 3. Aufl. Wiesbaden, 1979, σελ. 283-313.

80. Βουϊδάσκη Β., *Ο ελεύθερος χρόνος ως κοινωνικο-οικονομικό δικαίωμα και η σχέση του με την πρόκληση κοινωνικής βίας* (υπό δημοσίευση).

81. Johannson K., «Industrielle Arbeitsplatzanforderungen und Zeitbedürfnisse im Alltag», όπ. παρ., σελ. 209 κ.ε.

82. Όπ. παρ.

